

γλῶσσαν νωμᾶν

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

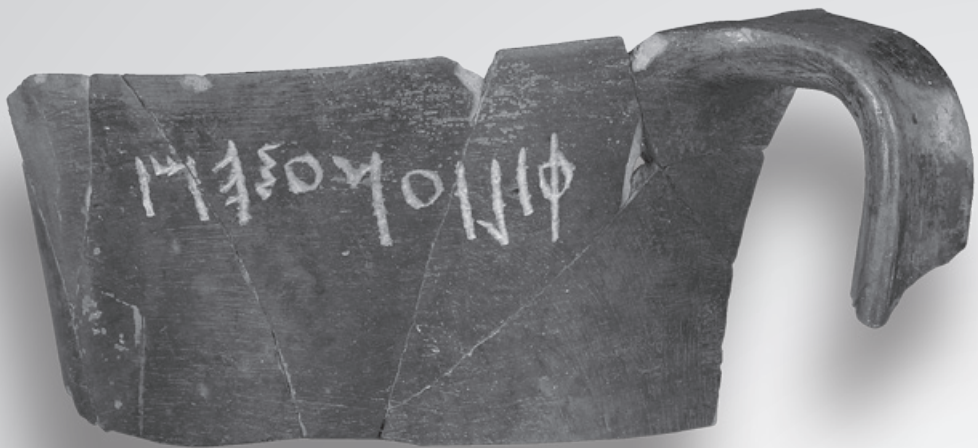
ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ (EFNIL)
ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΦΟΡΕΩΝ ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΓΛΩΣΣΟΜΑΘΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ (ALTE)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ

ΑΠΟ ΤΟΝ 8ο ΑΙΩΝΑ π.Χ. ΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Νίκη Οικονομάκη
Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2015

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ

ΑΠΟ ΤΟΝ 8ο ΑΙΩΝΑ π.Χ. ΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ
ΑΠΟ ΤΟΝ 8ο ΑΙΩΝΑ π.Χ. ΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ
ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2015

Ο παρών τόμος εκδόθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Διάλεκτοι της Αρχαίας Ελληνικής με κομβική σημασία για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και πολιτισμικής παράδοσης – Έργο τεκμηρίωσης για την ενίσχυση των προγραμμάτων σπουδών των Τμημάτων Φιλολογίας των ΑΕΙ», η οποία υλοποιείται μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007-2013)

© 2015 ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ISBN: 978-960-87140-45

Εικόνα εξωφύλλου:

Αιολικό αγγείο πόσης (πιθανότατα από τη Λέσβο) με εγχάρακτη επί τα λαιά επιγραφή του κατόχου του, Φιλίωνα (Μεθώνη Περείας, ύστερος 8ος–πρώμος 7ος αιώνας π.Χ., *Μεθώνη Περείας I*, σελ. 337–339).

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Καραμαούνα Ι, Πλατεία Σκρα

551 32 Καλαμαριά Θεσσαλονίκης

Τηλ.: 2313 331500, Φαξ: 2313 331502

Ηλεκτρονικό Ταχυδρομείο: centre@komvos.edu.gr

Ιστοσελίδα: <http://www.greeklanguage.gr>

Ministry of Education, Research and Religious Affairs

Centre for the Greek Language

I, Karamaouna –Skra sq.

551 32 Kalamaria, Thessaloniki

Tel: +30 2313 331502, fax: +30 2313 331502

<http://www.greeklanguage.gr>

email: centre@komvos.edu.gr

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη και σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους λοιπούς κανόνες του Εθνικού και του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗΣ: ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ	19
ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗΣ	29
Η ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΗ ΓΡΑΦΗ	39
ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ: ΦΟΡΕΙΣ ΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΧΑΡΑΞΗΣ	55
ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	67
Εντοπισμός και αυτοψία	67
Μελέτη στη βιβλιοθήκη	74
ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	79
Μορφή μιας επιγραφικής έκδοσης	81
Χρονολόγηση	85
Συμπλήρωση και αποκατάσταση κειμένου	89
Εκδοτικά σύμβολα	92
ΕΙΔΗ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ	99
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	111

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το παρόν εγχειρίδιο αποτελεί μια συνοπτική εισαγωγή στην επιστήμη της ελληνικής επιγραφικής. Καταρχάς έχει έναν εκπαιδευτικό στόχο, να μυήσει τους φοιτητές των κλασικών σπουδών στην επιγραφική, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με κάθε κλάδο της αρχαιογνωσίας αλλά συχνά θεωρείται απροσπέλαστη, δυσνόητη και κτήμα μόνο των λίγων ειδικών. Απευθύνεται όμως παράλληλα και σε όποιον έχει επιστημονικό ενδιαφέρον να γνωρίσει τα βασικά χαρακτηριστικά της επιγραφικής ή να χρησιμοποιήσει το πρόσθετο υλικό που παρέχεται στην ηλεκτρονική έκδοση. Ως εισαγωγικό εγχειρίδιο δεν καλύπτει εξειδικευμένα θέματα και αναλύσεις, για τα οποία πρέπει να ανατρέξει κανείς σε ειδική βιβλιογραφία ανάλογα με τη χρονική περίοδο και τη θεματική ενότητα, γι' αυτό και δεν απευθύνεται πρωτίστως στον ειδικό επιστήμονα, ο οποίος είναι εξοικειωμένος με τα προβλήματα και τις βιβλιογραφικές αναζητήσεις της επιγραφικής επιστήμης.

Νέα ευρήματα και διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις του επιγραφικού υλικού καθιστούν απαραίτητη μια εισαγωγή η οποία να μπορεί να παρακολουθεί τις εξελίξεις, καθώς τα αντίστοιχα εισαγωγικά εγχειρίδια στα ελληνικά έχουν εκδοθεί αρκετές δεκαετίες πριν. Οι παλαιότερες εισαγωγές, άλλες εκτενέστερες άλλες συντομότερες, προσφέρουν αξιόλογες πληροφορίες, ώστε να μπορεί ο σημερινός μελετητής να ανυψηθεί την εξέλιξη στον τρόπο πρόσληψης της επιγραφικής επιστήμης, όπως αυτές των: Α. Σ. Αρβανιτόπουλου (1937–1939), Α. Α. Παπαγιαννόπουλου-Παλαιού (1950), Χ. Πέτρου-Μεσογειίτη (1961), Μ. Ανδρόνικου (οι πανεπιστημιακές σημειώσεις το 1974), Ν. Μ. Κοντολέοντος (οι πανεπιστημιακές σημειώσεις το 1974–1975) και Γ. Α. Πίκουλα (2006, 63–88 σύντομο κεφάλαιο για την επιγραφική). Επίσης, έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά οι ξενόγλωσσες εισαγωγές των: G. Klaffenbach (1982, επανέκδοση: 1989 και 2003), M. Guarducci (2008), A. G. Woodhead (2009), L. Robert (1981, 17–66 σύντομο κεφάλαιο για την επιγραφική), G. Petzl (2001, 74–85 σύντομο κεφάλαιο για την επιγραφική), W. Eck

(2001, 104–125 σύντομο κεφάλαιο για τη λατινική επιγραφική) και A. Wilhelm (2005). Από τα ξενόγλωσσα εγχειρίδια επιγραφικής που δεν έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, αξίζουν αναφοράς η πρώτη εισαγωγή, γραμμένη σχεδόν στις απαρχές της επιστήμης της επιγραφικής, του W. Larfeld (1914), η αναλυτική εισαγωγή του B. H. McLean (2002), η οποία εξετάζει τις επιγραφές από την ελληνιστική περίοδο μέχρι τη βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου, και οι εισαγωγές στη λατινική επιγραφική και στις επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου του L. Kerrie (1991) και της A. E. Cooley (2012), όπου υπάρχουν χρήσιμα στοιχεία για την επιστήμη της επιγραφικής γενικότερα.

Στο εγχειρίδιο αυτό παρουσιάζονται με συνοπτικό τρόπο τα βασικά ζητήματα της επιγραφικής με στόχο να κατανοήσει ο αναγνώστης τόσο σε θεωρητικό επίπεδο το αντικείμενο της επιστήμης όσο και σε πρακτικό επίπεδο όλα τα στάδια, από την αναζήτηση, την εύρεση, την αποτύπωση μέχρι τη μελέτη και την έκδοση του κειμένου μιας επιγραφής. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια χρηστική και συνομειωμένη μορφή της εμπλουτισμένης ηλεκτρονικής έκδοσης στον ιστότοπο ΘΕΤΙΜΑ του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας,¹ η οποία θα μπορεί να ανανεώνεται συνεχώς με πρόσθετο υλικό, κείμενα αρχαίων ελληνικών επιγραφών, λογοτεχνικές μαρτυρίες, επεξηγηματικούς πίνακες, φωτογραφίες και σχέδια, βίντεο, ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων και νέα βιβλιογραφία. Η μοναδική αυτή ηλεκτρονική έκδοση ενός επιγραφικού εισαγωγικού εγχειριδίου προσφέρει άμεση και ελεύθερη πρόσβαση σε ποικίλο επιγραφικό υλικό που καθιστά περισσότερο εύληπτα τα χαρακτηριστικά, τη μέθοδο και το περιεχόμενο της επιγραφικής επιστήμης. Παράλληλα, δίνει τη δυνατότητα ανανέωσης και προσθήκης επιγραφικού υλικού με βάση τα νέα αρχαιολογικά και επιγραφικά ευρήματα και τις επιστημονικές ερμηνείες τους και επιτρέπει στον αναγνώστη να παρακολουθεί τις εξελίξεις, τα νέα ευρήματα, τις διαδικτυακές βάσεις δεδομένων και τις επιγραφικές εκδόσεις.

Λόγω της ιδιαιτερότητας της επιγραφικής και της έλλειψης κάποιας αντίστοιχης προσπάθειας, το παρόν εγχειρίδιο εντάχθηκε στο επιγραφικό πρόγραμμα του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, το οποίο αποτελεί μέρος της Πράξης 84 του ΕΣΠΑ «Διάλεκτοι της Αρχαίας Ελληνικής με κομβική ιστορική σημασία

.....
1. ΘΕΤΙΜΑ. Αρχαίες ελληνικές διάλεκτοι: <http://ancdialects.greeklanguage.gr>

για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και πολιτισμικής παράδοσης – Έργο τεκμηρίωσης για την ενίσχυση των προγραμμάτων σπουδών των Τμημάτων Φιλολογίας των ΑΕΙ».² Εκτός από τις επιστημονικές εκδόσεις³ και τα συνέδρια που απευθύνονται κυρίως στο εξειδικευμένο επιστημονικό κοινό, το επιγραφικό τμήμα αυτού του προγράμματος θέτει ως εκπαιδευτικό στόχο και την παρουσίαση της επιστήμης της επιγραφικής και την αξιοποίηση των επιγραφών στις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες, μέσα από την ηλεκτρονική βάση της έκδοσης επιγραφών από τη Βόρεια Πιερία και από άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου. Επίσης, η διοργάνωση της επιγραφικής έκθεσης «Γράμματα από το 'Υπόγειο'. Γραφή στη Μεθώνη Πιερίας. Ύστερος 8ος – πρώιμος 7ος αιώνας π.Χ.» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και ο εκπαιδευτικός φάκελος⁴ για μαθητές δημοτικού και γυμνασίου, καθώς και τα βιωματικά επιγραφικά εργαστήρια και οι επισκέψεις και ξεναγήσεις εκπαιδευτικών, μαθητών και φοιτητών αποτελούν προσπάθειες για τη γνωριμία με την επιγραφική και τα επιγραφικά ευρήματα. Το παρόν εγχειρίδιο, στην έντυπη και ηλεκτρονική μορφή του, αποτελεί μέρος αυτής της εκπαιδευτικής διαδικασίας μύησης στον αρχαίο «πολιτισμό της επιγραφικής».

Για την κάθε είδους υποστήριξη και ενθάρρυνση οφείλουμε ευγνωμοσύνη στον Αντώνη Ρεγκάκο, Ακαδημαϊκό, Καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Διευθυντή του Τμήματος Γλωσσολογίας του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας και Επιστημονικό Υπεύθυνο του Προγράμματος, και στον Γιάννη Καζάζη, Ομότιμο Καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Πρόεδρο του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας. Θερμότητες ευχαριστίες οφείλουμε επίσης και προς τις Μαρία Αραποπούλου και Κατερίνα Ζιάννα του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, για την προθυμία και την αποτελεσματικότητά τους.

-
2. Για περισσότερες πληροφορίες στον ιστότοπο του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας: <http://ancdialects.greeklanguage.gr/cisagogi>
 3. Για τις επιγραφές της Μεθώνης, Πιερίας: <http://ancdialects.greeklanguage.gr/studies/methoni-pierias-i>
 4. Εκπαιδευτικό υλικό για την έκθεση «Γράμματα από το 'Υπόγειο'»: <http://ancdialects.greeklanguage.gr/studies/ekpaideytiko-yliko-methoni-i-grammata-kai-haragmata>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ελληνική επιγραφική περιλαμβάνει τις ελληνικές επιγραφές από τις αρχές της εμφάνισης της αλφαβητικής γραφής, τον 8ο αιώνα π.Χ., μέχρι και τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Ο Robert⁵ χαρακτηρίζει τον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο ως «πολιτισμό της επιγραφικής». Οι αρχαίες πόλεις, τα ιερά, οι ναοί, οι δρόμοι ήταν γεμάτοι με επιγραφές κάθε είδους: χιλιάδες στήλες, βάθρα αγαλμάτων, επιτύμβιες επιγραφές, σαρκοφάγοι, οδοδείκτες, αναθήματα σε ιερά, για να απαριθμήσουμε ένα μέρος από τις επιγραφές που ήταν εκτεθειμένες σε κοινή θέα. Ο McLean⁶ επισημαίνει ότι στην εποχή τους οι επιγραφές ήταν «εργαλείο διαμόρφωσης της κοινωνίας», καθώς τα επιγραφικά κείμενα σε δημόσια θέα διαδραμάτιζαν ουσιαστικό και ενεργό ρόλο στην πολιτική, κοινωνική και θρησκευτική ζωή των ανθρώπων, μέσα από τη δημοσιοποίηση των νόμων, την ισχυροποίηση των αρχόντων ή την προβολή και προστασία των προνομίων μιας κοινωνικής τάξης.

Οι σωζόμενες σήμερα ελληνικές και λατινικές επιγραφές υπολογίζονται περίπου σε μισό εκατομμύριο και αποτελούν ελάχιστο μόνο μέρος των επιγραφών της αρχαιότητας.⁷ Βέβαια, στην πραγματικότητα ο αριθμός των σωζόμενων επιγραφών δεν είναι δυνατόν να καταμετρηθεί με ακρίβεια, αφού προστίθενται διαρκώς νέα επιγραφικά ευρήματα κυρίως από ανασκαφές, ενώ ταυτόχρονα, λόγω του ανεπαρκούς προσωπικού, δεν υπάρχουν λεπτομερείς καταγραφές όλων των επιγραφικών ευρημάτων, ιδιαίτερα αυτών που χαράχθηκαν σε κινητά ευρήματα, όπως π.χ. τα χαράγματα σε αγγεία. Η πλειονότητα των επιγραφών έχει καταστραφεί λόγω καιρικών συνθηκών, φυσικών φαινομένων, πολέμων και βανδαλισμών. Ήδη από

5. Robert 1981, 18.

6. McLean 2002, 2.

7. McLean 2002, 22.

την αρχαιότητα αλλά και σε νεότερες περιόδους, οι λίθινες επιγραφές επαναχρησιμοποιούνταν ως δομικό υλικό, γεγονός που επέτρεψε σε ορισμένες περιπτώσεις και τη διάσωσή τους, ή καταστρέφονταν για την παραγωγή κονιάματος. Επίσης, τα κεραμικά ήταν αναλώσιμα χρηστικά είδη και συχνά απορρίπτονταν, ενώ πολλά μεταλλικά αντικείμενα πέρασαν από τη διαδικασία της τήξης, για να ξαναχρησιμοποιηθεί το μέταλλό τους. Επομένως, η συνεχής ανθρώπινη δραστηριότητα και το γεγονός ότι σήμερα οι περισσότερες επιγραφές δεν βρίσκονται πια στην αρχική τους θέση αλλά είτε εκτίθενται είτε φυλάσσονται σε κάποιο μουσείο είτε είναι εντοιχισμένες, δεν επιτρέπουν την αναπαράσταση της πραγματικής εικόνας του επιγραφικού πολιτισμού της αρχαιότητας.

Η επιβίωση των επιγραφών μέχρι σήμερα οφείλεται κυρίως στο ότι ήταν γραμμένες σε αντικείμενα, τα οποία άντεξαν στη φθορά του χρόνου, ενώ πλήθος άλλων γραπτών κειμένων σε φθαρτά υλικά χάθηκε οριστικά. Αυτή ακριβώς η απώλεια κάθε άλλου αρχειακού υλικού, εκτός από ορισμένες περιοχές, όπως η Αίγυπτος από την οποία προέρχεται η συντριπτική πλειονότητα των παπυρικών κειμένων, επιβεβαιώνουν την αξία και τη μοναδικότητα των επιγραφών για τη μελέτη του αρχαίου κόσμου. Επιπλέον, τα ελάχιστα γραπτά, λογοτεχνικά ή άλλα, κείμενα σώζονται διαμεσολαβημένα μέσα από συνεχείς αντιγραφές και δεν προσφέρουν μια αντιπροσωπευτική εικόνα της λογοτεχνικής παραγωγής, καθώς το ποιο κείμενο θα αντιγραφόταν και ποιο όχι ήταν ήδη από την αρχαιότητα προϊόν επιλογής. Παρά το γεγονός ότι και οι σωζόμενες επιγραφές είναι τυχαία ευρήματα, εντούτοις, η απίστευτη ποικιλία, το πλήθος και η γεωγραφική διασπορά των επιγραφικών ευρημάτων αναδεικνύουν πολλές πτυχές, άγνωστες από αλλού, της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής του αρχαίου κόσμου, οι οποίες συμπληρώνουν τα πολλά κενά που υπάρχουν στην πρόσληψη της αρχαιότητας αποκλειστικά και μόνο από τα σωζόμενα λογοτεχνικά έργα. Μέσω των επιγραφικών κειμένων αναδύεται η εικόνα της εξέλιξης της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας σε ένα ευρύτατο χρονικό φάσμα δώδεκα περίπου αιώνων, κατά τους οποίους η αναγραφή σε πάσης φύσεως υλικά και αντικείμενα αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο ενός ολόκληρου πολιτισμού.

Οι επιγραφές, όπως και οι πάπυροι, παρέχουν πολύτιμο πρωτογενές αρχαίο γραπτό υλικό και αποτελούν ανεξάντλητη, διαρκώς ανανεούμενη πηγή πληροφοριών σε αντίθεση με άλλες γραπτές πηγές, οι οποίες παραμένουν οι

ίδιες με ελάχιστες νεότερες προσθήκες. Συνήθως, πρωταρχική αξία των επιγραφών θεωρείται η χρήση τους στη συγγραφή της ιστορίας, καθώς αποτελούν σημαντική και συχνά μοναδική ιστορική πηγή για τη μελέτη της αρχαιότητας. Για πολλές περιοχές και πόλεις του ελλαδικού χώρου δεν θα ήταν γνωστό τίποτα, αν δεν υπήρχαν τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι επιγραφές, καθώς, εκτός από την Αθήνα και τη Σπάρτη, πολύ λίγες λογοτεχνικές και ιστορικές μαρτυρίες υπάρχουν για άλλες ελληνικές πόλεις και μικρότερους οικισμούς. Νόμοι, ψηφίσματα, συνθήκες, συμμαχίες, κατάλογοι αρχόντων, ονόματα και διατάγματα αυτοκρατόρων δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για την πολιτική και την οικονομία των αρχαίων ελληνικών πόλεων από τη σύσταση έως την παρακμή τους και προσφέρουν στον σύγχρονο ιστορικό την απαραίτητη τεκμηρίωση.

Οι επιγραφές δεν αποτελούν πηγή μόνο για την επίσημη πολιτική και οικονομική ιστορία αλλά και για την κοινωνία των καθημερινών ανθρώπων, καθώς αποκαλύπτουν την πίστη τους, τις προσδοκίες τους, τα συναισθήματά τους, και έτσι επιτρέπουν να αποκτήσουμε μια ιδέα για ένα πλήθος δημόσιων αλλά και ιδιωτικών δραστηριοτήτων τους. Επιγραφές επιτύμβιες, ιάσεις, αναθήματα στους θεούς, κατάρες, ιδιωτικές επιστολές, αστεϊσμοί, ερωτικά και άσεμνα χαράγματα, εμπορικά σύμβολα προσφέρουν ανεκτίμητο υλικό για την κατανόηση του αρχαίου κόσμου όχι μόνο στην επίσημη έκφρασή του αλλά και στην ανεπίσημη, ιδιωτική, προσωπική καθημερινότητα. Στις επιγραφές δεν μνημονεύονται μόνο πρόσωπα της δημόσιας ζωής ή μιας κοινωνικής ελίτ αλλά αποκτούν υπόσταση και καθημερινοί άνθρωποι: τεχνίτες, καλλιτέχνες, πιστοί, προσκυνητές, συμποσιαστές, πολεμιστές, έμποροι, άνδρες, γυναίκες, παιδιά.

Η αμεσότητα των επιγραφών είναι μοναδική. Το χέρι του αρχαίου χαράκτη, τα ίχνη των εργαλείων που χρησιμοποίησε, η αισθητική του αντίληψη και η επιμέλεια που επέδειξε στη χάραξη, τα λάθη και οι διορθώσεις του αποκαλύπτουν την υλική διάσταση του γραπτού λόγου. Αλλά και το πρόσωπο που πρωταγωνιστεί στην επιγραφή —ο νικητής των αγώνων, ο αποστολέας μιας επιστολής ή ενός μηνύματος σε όστρακο, οι συγγενείς ενός νεκρού που παρήγγειλαν το επιτύμβιο επίγραμμα και προσκαλούν τον περαστικό να σταθεί και να το διαβάσει, ο πιστός που αναθέτει για να ευχαριστήσει τον θεό— όλοι αυτοί είναι υπαρκτά πρόσωπα της αρχαιότητας σε μια στιγμή της καθημερινότητάς τους. Ακόμα και τα πρόχειρα ανορθόγραφα χαράγματα σε βράχους αποκαλύπτουν την προσωπική

διάσταση ενός πολιτισμού: το μήνυμα προς κάποιον, την επίδειξη του αλφαβητισμού, το προσκύνημα σε έναν ιερό χώρο κ.ο.κ. Όλες οι επιγραφές, από τα επίσημα νομικά και ιερά κείμενα έως τα πρόχειρα ιδιωτικά χαράγματα, έχουν μοναδική αξία, γιατί αποτελούν ψηφίδες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Το παλίμψηστο των επιγραφών που συχνά συναντά κάποιος στον ίδιο χώρο, σ' ένα ιερό, στα τείχη μιας πόλης, σ' ένα αρχαίο νεκροταφείο, μαρτυρεί την αδιάσπαστη χρονική συνέχεια των επιγραφικών συνθηθειών και την εξέλιξή τους ανά τους αιώνες.

Οι επιγραφές αποτελούν επίσης ιδιαίτερα σημαντική πηγή για τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και των διαλέκτων της σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Σώζουν μοναδικά διαλεκτικά στοιχεία για την προφορά από περιοχή σε περιοχή, τις ιδιαιτερότητες και την εξέλιξη των τοπικών διαλέκτων. Επίσης, αποκαλύπτουν όχι μόνο την επίσημη γλώσσα των δημοσίων κειμένων αλλά και τη «δημώδη», όπως αυτή εμφανίζεται σε απλά και πρόχειρα κείμενα της καθημερινότητας. Η συνεισφορά των επιγραφών είναι σημαντική και για την αρχαία ελληνική λογοτεχνία. Πολλές έμμετρες επιγραφές, τα επιγράμματα, ακολουθούν ποιητικά πρότυπα και προσφέρουν επιπλέον στοιχεία για την αρχαία ελληνική μετρική και προσωδία, για τα ποιητικά είδη και τους ποιητικούς λογότυπους ακόμα και από την πολύ πρώιμη περίοδο από την οποία δεν υπάρχουν αντίστοιχες λογοτεχνικές μαρτυρίες. Εξίσου σημαντικές είναι και οι πληροφορίες που δίνουν για το αρχαίο δράμα οι κατάλογοι με ονόματα συγγραφέων, ηθοποιών, τίτλων έργων και παραστάσεων των έργων με την τελική κατάταξη, καθώς και οι πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και το έργο αρχαίων συγγραφέων.

Η επιγραφική είναι αναπόσπαστα δεμένη με τη φιλολογία και την αρχαιολογία, αφού οι επιγραφές είναι κείμενα χαραγμένα σε κάθε είδους αρχαιολογικά μνημεία και ευρήματα. Μια επιγραφή συχνά αποσαφηνίζει το είδος του μνημείου και προσφέρει σημαντικά στοιχεία, χωρίς τα οποία τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν θα ήταν δυνατόν να ταυτιστούν. Ένα ενεπίγραφο βάθρο δίνει τη μοναδική δυνατότητα στον αρχαιολόγο να ερμηνεύσει το σχετικό ανάθημα, ενώ μια δημόσια επιγραφή σε λίθο με το όνομα μιας πόλης ταυτίζει αυτήν την πόλη, η οποία διαφορετικά θα έμενε για πάντα άγνωστη. Αλλά οι επιγραφές συνεισφέρουν και σε άλλες επιστήμες, όπως η φιλοσοφία και η θρησκευολογία, αφού σώζουν φιλοσοφικές αντιλήψεις της κάθε εποχής, στοιχεία για τελετές και μυστηριακές για λατρείες, λατρεία διαφορετικών θεοτήτων, ακόμα και μη ελληνικών, από περιο-

χή σε περιοχή, και πλήθος ταφικών και λατρευτικών εθίμων. Ακόμα, επιγραφές με ειδικό περιεχόμενο μπορεί να ενδιαφέρουν και επιστήμες, όπως η νομική, η οικονομία, η αρχιτεκτονική, η ιατρική, οι θετικές και τεχνολογικές επιστήμες κ.ά. για την κατανόηση των απαρχών και της ιστορικής τους εξέλιξης.

Αυτή ακριβώς η αποκλειστικά «επιστημονική» χρήση των επιγραφών, σε συνδυασμό με τις ιδιαιτερότητες και τις δυσκολίες της προσέγγισης του εκτεταμένου στον χώρο και στον χρόνο επιγραφικού υλικού, περιόρισαν την ειδικευση στην επιγραφική σε ένα πολύ μικρό αριθμό εξειδικευμένων φιλολόγων, ιστορικών και αρχαιολόγων. Έτσι, η επιγραφική θεωρήθηκε δυσνόητη, πρόνομιο των λίγων και τα ενεπίγραφα αντικείμενα δεν αξιοποιήθηκαν ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, όπως η αμεσότητά τους και η υλική τους υπόσταση. Το καθαρά επιστημονικό μέρος που αφορά την έκδοση του κειμένου με τους συγκεκριμένους κανόνες και την ερμηνεία των επιγραφών μπορεί να ανήκει στον χώρο των ειδικών επιστημόνων αλλά είναι ιδιαίτερα χρήσιμες οι διαφορετικές προσεγγίσεις κυρίως στην εκπαίδευση, γιατί οι επιγραφές θα μπορούσαν να αποτελέσουν μοναδικό εργαλείο για την προσέγγιση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Η αλφαβητική γραφή, η ιστορία της εξέλιξης του αλφαβήτου από την εισαγωγή του μέχρι την υιοθέτηση της μικρογράμματης γραφής, η γλώσσα σε όλες τις μορφές της, από την επίσημη και τυπική γλώσσα των δημοσίων κειμένων μέχρι τον καθημερινό λόγο, η ποικιλία των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής, οι δίγλωσσες επιγραφές, οι αναφορές σε λογοτεχνικά είδη, όπως τα επιτύμβια επιγράμματα, η ιαμβική ποίηση, οι επικοί και λυρικοί λογότυποι, τα ορθογραφικά και άλλα λάθη μαρτυρούν το επίπεδο αλφαβητισμού και την εξέλιξη της γλώσσας. Η διδασκαλία του αρχαίου κειμένου μπορεί να γίνει και μέσω των επιγραφών με τη μοναδική δυνατότητα να συνεξετάζει ο μαθητής ή ο φοιτητής το κείμενο και το ενεπίγραφο αντικείμενο ανασυνθέτοντας ένα πλήρες αφήγημα της επικοινωνιακής περίπτωσης. Κυρίως όμως οι επιγραφές προσφέρουν έναν ανεξάντλητο πλούτο περιεχομένου που αφορά σχεδόν κάθε πτυχή της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας και είναι προσιτές στον κάθε ενδιαφερόμενο είτε κατά χώραν (*in situ*) στα περισσότερα μέρη της Ελλάδας είτε στα κατά τόπους μουσεία και αρχαιολογικές συλλογές. Με τον τρόπο αυτό, υπάρχει η μοναδική δυνατότητα να προσδώσουμε στην αρχαία ελληνική γλώσσα μια συγκεκριμένη, υλική και πιο απτή διάσταση μέσα από τη σύνδεσή της με την ιδιαιτερότητα του

κάθε τύπου και τη δεδομένη επικοινωνιακή περίσταση. Είναι αξιοσημείωτο, για παράδειγμα, ότι, ενώ οι επιγραφές αποτελούν ιδιαίτερης φύσεως έκθεμα σε ένα μουσείο ή έναν χώρο, συνήθως ο επισκέπτης δεν τις προσέχει καθόλου ή δείχνει ενδιαφέρον μόνο για την ανάγλυφη παράσταση ή τη διακόσμηση. Χρειάζεται, επομένως, ένας διαφορετικός και ιδιαίτερος τρόπος παρουσίασης των επιγραφών για την προσέλκυση της προσοχής του επισκέπτη έτσι ώστε να κατανοήσει το αντικείμενο σε συνδυασμό με το κείμενο της επιγραφής.

Ο αρχαίος ελληνικός και ρωμαϊκός κόσμος, χωρίς την εξέχουσα ιδιαιτερότητά του ως «πολιτισμού της επιγραφικής», θα ήταν ένας εντελώς διαφορετικός κόσμος. Αν δεν είχαν διασωθεί τα κάθε είδους ενεπίγραφα αντικείμενα, η σημερινή εικόνα για τον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό πολιτισμό θα ήταν διαστρεβλωμένη και μάλλον απόξενη. Αυτή ακριβώς η διαρκής ανανέωση της γνώσης και οι νέες μαρτυρίες που προστίθενται συνεχώς με τη δημοσίευση επιγραφών επιτρέπουν την αποκάλυψη κάθε φανεράς ή κρυφής πτυχής του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, αποκάλυψη η οποία οδήγησε δικαίως τον επιφανή Γάλλο επιγραφικό Louis Robert να χαρακτηρίσει τις επιγραφές ως το «νεαρόν ύδωρ» και το καλειδοσκόπιο της μελέτης του αρχαιοελληνικού πολιτισμού.

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗΣ: ΟΙ ΑΡΧΕΣ

Η επιγραφική είναι στην πραγματικότητα μια σύγχρονη επιστήμη, αφού μόλις τον 19ο αιώνα το αντικείμενό της, οι αρχαίες επιγραφές, άρχισε να μελετάται με συγκεκριμένη μεθοδολογία.⁸ Οι προσπάθειες για τον ενιαίο τρόπο αντιμετώπισης των επιγραφικών κειμένων, τη βελτίωση της μεθοδολογίας, τη διαμόρφωση κοινού κώδικα για τις εκδόσεις του αρχαίου κειμένου, τη σύνταξη συλλογών επιγραφών με γεωγραφική ή θεματική κατηγοριοποίηση και τη διαρκή επικαιροποίηση αυτών των συνταγμάτων επιγραφών συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Η επιγραφική έχει συνέχεια, καθώς το αντικείμενό της συνεχώς ανανεώνεται με νέα επιγραφικά ευρήματα. Αυτονομήθηκε επιστημονικά, όπως φαίνεται τουλάχιστον από τις εκδόσεις αποκλειστικά επιγραφών με μια ορισμένη μέθοδο, περίπου κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα αλλά ακόμα και σήμερα μένει άρρηκτα συνδεδεμένη με τις υπόλοιπες αρχαιολογικές επιστήμες, την αρχαιολογία, εφόσον οι φορείς γραφής αποτελούν αρχαιολογικά ευρήματα, την ιστορία, καθώς οι επιγραφές χρησιμοποιούνται ως βασική ιστορική πηγή, και τη φιλολογία, επειδή απαιτεί την έκδοση, μετάφραση και ερμηνεία κάθε είδους γραπτού κειμένου.

Ήδη από την αρχαιότητα οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς ανέφεραν στα κείμενά τους επιγραφές, αναγνώριζαν τη σημασία τους και τις χρησιμοποιούσαν ως ιστορική πηγή αλλά δεν επρόκειτο για συστηματική καταγραφή και μελέτη επιγραφών. Τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. ο Ελλάνικος από τη Λέσβο, οι ιστορικοί Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφώντας και οι ρήτορες, όπως ο Ανδοκίδης, ο Ισοκράτης και ο Δν-

8. Για την ιστορία της επιστήμης της επιγραφικής βλ. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός 1950, 20–39, Πέτρου-Μεσογεΐτης 1961, 16–52, Ανδρόνικος 1974, 6–18, Klaffenbach 1989, 25–37 και Ματθαίου 2001, 24–25.

μοσθένης, χρησιμοποίησαν στο έργο τους επιγραφές. Ο Αριστοτέλης άντλησε πληροφορίες για το έργο του από τους δημοσιευμένους σε λίθινες στήλες επίσημους καταλόγους των δραματικών αγώνων. Ο αθηναίος Φιλόχορος (τέλη 4ου – αρχές 3ου αιώνα π.Χ.) συνέγραψε τα *Επιγράμματα Αττικά* και ο μακεδόνας Κρατερός το *Περί ψηφισμάτων*. Ανάμεσα στους συγγραφείς που αναγνώρισαν την αξία των επιγραφών ήταν ο αθηναίος Διόδωρος (*Περί μνημάτων*), ο Αριστόδημος (*Περί των θηβαικών επιγραμμάτων*), ο Αλκέτας (*Περί των εν Δελφοίς αναθημάτων*), ο Μενίτωρ, ο Νεοπόλεμος, ο Ηλιόδωρος (*Περί των Αθήνησι τριπόδων*) και κυρίως ο Πολέμων από το Ίλιον (2ος αιώνας π.Χ.), ο οποίος περιηγήθηκε και ασχολήθηκε επισταμένως με τις επιγραφές και τη μελέτη τους και γι' αυτό ονομάστηκε *σπιλοκόπας* (άπληστος για στήλες).⁹ Καθώς τα σχετιζόμενα με τις επιγραφές έργα των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων δεν έχουν σωθεί, η πολυτιμότερη σωζόμενη λογοτεχνική πηγή για τις αρχαίες επιγραφές παραμένει ο Πausανίας (2ος αιώνας μ.Χ.), ο οποίος στο έργο του *Ελλάδος Περιήγησις* συγκεντρώνει, καταγράφει και συχνά σχολιάζει πολλά ενεπίγραφα μνημεία της αρχαιότητας.¹⁰

Κατά τη βυζαντινή περίοδο πολλοί λόγιοι συνέλεξαν επιγραφές, μεταξύ των οποίων σπουδαιότερος ήταν ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης από την Αλεξάνδρεια (6ος αιώνας μ.Χ.). Δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί κατά πόσον οι ανθολογίες ελληνικών επιγραμμάτων (με την έννοια του γραμματειακού είδους και όχι με την έννοια της επιγραφής που είχε η λέξη στην αρχαιότητα) βασίστηκαν σε αντίστοιχα επιγράμματα σε λίθο. Ο Κωνσταντίνος Κεφαλάς ενσωμάτωσε μια συλλογή επιγραμμάτων σε λίθο, που του είχε παραχωρήσει ο Μάγιστρος Γρηγόριος, στη, χαμένη σήμερα, θεματική ανθολογία επιγραμμάτων του (αρχές 10ου αιώνα μ.Χ.), στην οποία βασίστηκε η Παλατινή Ανθολογία.

Στην Ευρώπη εμφανίζονται συλλογές επιγραφών από τον 9ο και 10ο αιώνα και τον 14ο αιώνα ο Nicolò de Niccolì αντέγραψε με κεφαλαιογράμματα γραφή ελληνικές και λατινικές επιγραφές. Ο Κυριακός ο Αγκωνίτης (Ciriaco de Pizzicollì, 15ος αιώνας), έμπορος και περιηγητής, γνωστός εξαιτίας του ζήλου του

9. Montanari 2013, στο λήμμα, η λέξη κυριολεκτικά σημαίνει τον χαρακτήρα, αυτόν που εγγράφει/χαραρίζει σε στήλες.

10. Για τη χρήση των επιγραφών από τον Πausανία βλ. Tzifopoulos 2013, 149–165.

για τα αρχαία μνημεία και ως antiquarius, είχε μια μεγάλη συλλογή επιγραφών. Το χαμένο έργο του, ένα ταξιδιωτικό ημερολόγιο, περιελάμβανε πολλά αρχαία μνημεία και χιλιάδες ελληνικές και λατινικές επιγραφές, χωρίς όμως να αποτελεί συστηματική καταγραφή και έκδοση επιγραφών. Στο τέλος του 16ου αιώνα ο ολλανδός Martinus Smetius προχώρησε σε μια συλλογή επιγραφών με ιδιαίτερη επιμέλεια και συστηματική ταξινόμηση σε κατηγορίες ανάλογα με το περιεχόμενό τους και την ίδια κατηγοριοποίηση ακολούθησαν αργότερα οι Janus Gruter και Joseph Scalliger. Στο τέλος του 17ου αιώνα εκδηλώθηκε έντονο ενδιαφέρον από περιηγητές για την Ελλάδα και τη Μικρά Ασία και υπήρξαν μεμονωμένες προσπάθειες συλλογής και έκδοσης επιγραφών, μεταξύ άλλων και αυτή της Γαλλικής Ακαδημίας που έστειλε στην Ελλάδα τον Michel Fourmont. Ο Francesco Scipione Marchese di Maffei προσπάθησε το 1732 να συγκεντρώσει σε ένα ενιαίο έργο, το οποίο δεν εκδόθηκε τελικά, τις διασκορπισμένες επιγραφές και προχώρησε για πρώτη φορά στον διαχωρισμό μεταξύ ελληνικών και λατινικών επιγραφών. Ιδιαίτερα σημαντική και καθοριστική συμβολή στην επιστήμη της επιγραφικής ήταν το έργο του Γάλλου Jean Antoine Letronne για την έκδοση, την κριτική επεξεργασία και αποκατάσταση των ελληνικών και λατινικών επιγραφών της Αιγύπτου (1842 και 1848).

Ωστόσο, η πρώτη μεθοδική συλλογή και έκδοση των ελληνικών επιγραφών με γεωγραφική κατάταξη έγινε από τον θεμελιωτή της σύγχρονης ελληνικής επιγραφικής, τον Augustus Boeckh, στην Ακαδημία του Βερολίνου με το μεγαλεπήβολο για την εποχή έργο *Corpus Inscriptionum Graecarum* (*CIG*, *Σύνταγμα ελληνικών επιγραφών*) σε τέσσερις τόμους (με αρχικούς εκδότες: 1828 και 1843 τον Boeckh, 1853 τον Johannes Franz, 1859 τους Ernst Curtius και Adolf Kirchhoff, και 1887 τον Hermann Roehl για τους indices/πίνακες). Μετά την ολοκλήρωση αυτού του έργου η Ακαδημία του Βερολίνου με εκδότη τον Kirchhoff προχώρησε στην έκδοση του *Corpus Inscriptionum Atticarum* (*Σύνταγμα ατικών επιγραφών*) και αργότερα του *Corpus Inscriptionum Graecarum* (*Σύνταγμα ελληνικών επιγραφών*) για τις ελληνικές επιγραφές της Δύσης. Το έργο αυτό μετονομάστηκε σε *Inscriptiones Graecae* (*IG*, *Ελληνικές επιγραφές*), όταν ανέλαβε τη διεύθυνση του επιγραφικού έργου της Ακαδημίας του Βερολίνου ο Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff το 1902: οι τόμοι απέκτησαν ενιαία αρίθμηση και σε καθένα χωριστά συγκεντρώθηκαν οι επιγραφές μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής του ελληνικού κόσμου με εισαγωγ-

γή, ιστορικές μαρτυρίες, ευρετήρια, πλήρεις γλωσσικούς καταλόγους και βιβλιογραφία. Ο Wilamowitz δημιούργησε και επιγραφικό αρχείο στην Ακαδημία του Βερολίνου, με έκτυπο και φωτογραφία των επιγραφών, στο οποίο η πρόσβαση για τους ερευνητές είναι ελεύθερη έτσι ώστε να υπάρχει δυνατότητα για μελλοντικές διορθώσεις. Η Ακαδημία του Βερολίνου συνεχίζει μέχρι σήμερα την έκδοση και επανέκδοση επιγραφών σε *corpora*/συντάγματα από τις περιοχές της Ελλάδας.

Παράλληλα, από το τέλος του 19ου έως τα μέσα του 20ού αιώνα, υπήρξαν και άλλες επιγραφικές εκδόσεις, όπως η συλλογή των επιγραφών του Βρετανικού Μουσείου από τον Charles Thomas Newton, η έκδοση των ελληνικών και λατινικών επιγραφών του Εύξεινου Πόντου από τον Vasilii Latyshev, η συλλογή και έκδοση όλων των επιγραφών της Μικράς Ασίας (*Tituli Asiae Minoris, TAM*) από την Ακαδημία Επιστημών της Βιέννης, η δημοσίευση των επιγραφών της Κρήτης από την Margherita Guarducci (*Inscriptiones Creticae, IC*). Την εκδοτική δραστηριότητα επέτεινε η αύξηση και συστηματοποίηση των ανασκαφικών εργασιών στις αρχές του 20ού αιώνα. Αξίζει να αναφερθούν οι δημοσιεύσεις των επιγραφών από τις ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στον Κεραμεικό (*Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen*) και στην Ολυμπία (*Inscripfen von Olympia, IvO*) και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στους Δελφούς (*Fouilles de Delphes, tome III*) και στη Δήλο (*Inscriptions de Délos*). Η Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή δημοσιεύει επιγραφές από τις ανασκαφές της στην Αγορά της Αθήνας (*Agora*) και στην Αττική ευρύτερα και εκδίδει το περιοδικό *Hesperia* (από το 1939).

Η πληθώρα του νέου επιγραφικού υλικού και η ανάγκη για αναθεώρηση και συμπλήρωση των παλαιότερων εκδόσεων οδήγησε στη δημιουργία δύο βιβλιογραφικών εργαλείων μέσω των οποίων κοινοποιείται η δημοσίευση ανά γεωγραφική περιοχή νέων επιγραφών με το αρχαίο κείμενο, ή η διόρθωση και συμπλήρωση παλαιότερων εκδόσεων επιγραφών με βελτιώσεις και βιβλιογραφική ενημέρωση.¹¹ Το *Revue des Études Grecques (REG)* δημοσιεύει από τον πρώτο τόμο (1888) ένα *Bulletin Épigraφική* με εκδότη αρχικά τον Bernard

11. Για τις λατινικές επιγραφές εκδίδεται το *L'Année Épigraφική*: <http://www.anneeepigraphique.msh-paris.fr/>

Haussoullier και αργότερα μεταξύ άλλων τους Théodore Reinach, Pierre Rous- sel, Robert Flacelière, Jeanne και Louis Robert και σήμερα πλειάδα ερευνητών.¹² Το *Supplementum Epigraphicum Graecum* (SEG, στο Leiden από το 1923) εκ- δίδεται αρχικά από τον Jacob Johannes Hondius, και αργότερα τον Arthur Geof- frey Woodhead, τον Ronald S. Stroud, τον Angelos Chaniotis, τον Rolf Tybout και ομάδα επιγραφικών.¹³ Τέλος, από τον 4ο τόμο του περιοδικού *Kernos* το 1991 και εξής συμπεριλαμβάνεται συστηματικά το Επιγραφικό Δελτίο Ελληνι- κής Θρησκείας (*Epigraphic Bulletin of Greek Religion, EBGR*) με συντάκτη τον Angelos Chaniotis και ομάδα επιγραφικών, όπου παρουσιάζονται οι νέες επιγραφές και εκδόσεις τους που αφορούν κάθε είδους θέματα της αρχαίας ελ- ληνικής θρησκείας.¹⁴

Στην Ελλάδα υπήρξαν μεμονωμένες καταγραφές επιγραφών από τον 15ο ως τον 18ο αιώνα αλλά ουσιαστικό ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες επέδειξε για πρώτη φορά ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο οποίος ανέθεσε στον ιστοριοδίφη Αν- δρέα Μουστοξύδη τη συλλογή αρχαιοτήτων και επιγραφών για το νεοϊδρυθέν πρώτο μουσείο του ελληνικού κράτους στην Αίγινα (1829). Από το 1834, μετά την ψήφιση του νόμου για την προστασία των αρχαιοτήτων και την ίδρυση της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (1837), ο Κυριακός Πιπτάκης (1798–1863) πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας, περι- συνέλεξε και εξέδωσε χιλιάδες ελληνικές επιγραφές (ο ίδιος αναφέρει 4.158) και ήταν βασικός συνεργάτης της *Αρχαιολογικής Εφημερίδος* από την έκδο- σή της το 1837. Ο Πιπτάκης δεν ήταν μόνο ο πρώτος Έλληνας αρχαιολόγος αλλά μπορεί να θεωρηθεί και ο πρώτος Έλληνας επιγραφικός. Στο έργο του *L'anci- enne Athènes* (1835) δημοσίευσε και πολλές αττικές επιγραφές. Ανάμεσα στους λιγοστούς που δημοσίευσαν επιγραφές το πρώτο μισό του 19ου αιώνα ήταν ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο Ιωάννης Οικονομίδης και κυρίως ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο οποίος δημοσίευσε 2.490 επιγραφές από όλη την ελληνική επικράτεια και συνέγραψε το πρώτο εγχειρίδιο επιγραφι- κής (1888) στα ελληνικά. Ίσως ο σημαντικότερος επιγραφικός του 19ου αιώνα

12. <http://regu-bordeaux3.fr/index.php/aeg-avant-la-reg>

13. <http://www.brill.com/publications/online-resources/supplementum-epigraphicum-graecum-online>

14. <http://kernos.revues.org/180?lang=en>

για το πλήθος, την επιστημονική μέθοδο και ακρίβεια των δημοσιεύσεών του είναι ο μαθητής του Boeckh, Στέφανος Κουμανούδης. Ο Κουμανούδης επέλεξε να δημοσιεύει το κείμενο των επιγραφών με πεζά και όχι με κεφαλαία γράμματα, ενώ χαρακτηριστική είναι η άποψή του για τη συμπλήρωση των επιγραφών, η οποία θεωρεί ότι πρέπει να γίνεται μόνο όταν είναι βέβαιη και αναγκαία, αλλιώς αποτελεί κενή επίδειξη ευφυΐας. Από το 1883 επανεκδίδεται η *Αρχαιολογική Εφημερίς* και δημοσιεύουν σ' αυτήν επιγραφές πολλοί αρχαιολόγοι και ειδικοί επιστήμονες, μεταξύ των οποίων οι Παναγιώτης Καρβαδίας, Ανδρέας Σκιάς, Ιωάννης Σβωρόνος, Στέφανος Ξανθουδίδης, Ιωάννης Χατζιδάκις, Χρίστος Τσούντας, Αλέξανδρος Κοντολέων, Αλέξανδρος Μελετόπουλος.

Με την ίδρυση του Επιγραφικού Μουσείου (1885) βρήκε στέγη αρχικά η συλλογή επιγραφών του Κυριακού Πιπτάκη, οι επιγραφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας και οι επιγραφές από τις ανασκαφές της Ακροπόλεως, ενώ το μουσείο σταδιακά εμπλουτίστηκε και με επιγραφές από άλλα μέρη της Ελλάδας. Οι διευθυντές του, Habbo G. Lolling, Βασίλειος Λεονάρδος, Αντώνιος Κεραμόπουλος, Κωνσταντίνος Κουρουγιώτης, Μάρκελλος Μιτσός, Κωνσταντίνα Πέππα-Δελμούζου, Χαράλαμπος Κριτζάς αλλά και ο Απόστολος Σ. Αρβανιτόπουλος, ο Γεώργιος Οικονόμος, ο Αναστάσιος Ορλάνδος, ο Νικόλαος Κοντολέων και πολλοί άλλοι αρχαιολόγοι εξέδωσαν αρκετές επιγραφές. Ο Λεονάρδος συνέβαλε ουσιαστικά στην έκδοση των αττικών κυρίως επιγραφών στη σειρά *Inscriptiones Graecae* και στην οργάνωση και κατάταξη των επιγραφών στο Επιγραφικό Μουσείο.

Κατά τον πρώτο αιώνα ύπαρξης της επιγραφικής επιστήμης δεν υπήρχαν αμιγώς ελληνικά επιγραφικά περιοδικά. Οι επιγραφές δημοσιεύονταν σε βιβλία που αφορούσαν κυρίως συλλογές και εκδόσεις αρχαιολογικών μνημείων, στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* και στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα*. Ο Κουμανούδης με τον Ευθύμιο Καστόρχη εξέδωσαν το περιοδικό *Αθήναιον* (1872–1881), στο οποίο δημοσιεύτηκαν από τον Κουμανούδη και επιγραφές, και αργότερα ο Στέφανος Ν. Κουμανούδης με τον Άλκη Οικονομίδη το *Νέον Αθήναιον* (1955–66). Ο Αρβανιτόπουλος εξέδωσε το περιοδικό *Πολέμων* (1929–1966), του οποίου την έκδοση συνέχισε ο Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός.

Ο Στέφανος Ν. Κουμανούδης, εγγονός του Στέφανου Κουμανούδη, ίδρυσε την Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία (1985) για τη διδασκαλία και τη διάδο-

ση της επιγραφικής επιστήμης και για την προώθηση επιγραφικών εκδόσεων. Έκδοση της Ελληνικής Επιγραφικής Εταιρείας από το 1989 αποτελεί το επιγραφικό περιοδικό *Horos*, που είχαν ιδρύσει ήδη το 1982 οι Άγγελος Ματθαίου, Γιάννης Πίκουλας και Άρης Τσαραβόπουλος, οι οποίοι μάλιστα οργάνωσαν και οργανώνουν φροντιστήρια επιγραφικής στους χώρους της Εταιρείας. Η Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία εκδίδει επίσης και το ηλεκτρονικό περιοδικό *Grammateion* από το 2012, που δημοσιεύει άρθρα σχετικά με τις επιγραφές, την αρχαία τοπογραφία και ιστορία (διευθυντής σύνταξης: Άγγελος Ματθαίου).

Ωστόσο, από τα μέσα του 20ού αιώνα παρουσιάζεται μια φθίνουσα πορεία στις επιγραφικές σπουδές. Οι σπουδαίοι επιγραφικοί του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, οι οποίοι ήταν αφοσιωμένοι στο έργο της συλλογής και δημοσίευσης των επιγραφών δεν βρήκαν συνεχιστές. Βέβαια, πολλοί αρχαιολόγοι ασχολούνται με τη δημοσίευση επιγραφών ως πάρεργο παράλληλα με το υπόλοιπο αρχαιολογικό, ανασκαφικό και ερευνητικό τους έργο (ενδεικτικά αναφέρονται οι: Ιωάννης Παπαδημητρίου, Ιωάννης Θρεψιάδης, Νικόλαος Κοντολέων, Ευθύμιος Μαστροκώστας, Φώτης Πέτσας, Χαράλαμπος Μακαρόνας, και υστερότερα Βασίλειος Πετράκος, Μανόλης Ανδρόνικος, Πέτρος Θέμελης, Ιωάννης Τουράτσογλου, Δημήτριος Παντερμαλής, Γεώργιος Σταϊνχάουερ, Αθανάσιος Τζαφάλιας και ως επιγραφικοί οι: Μάρκελλος Μιτσός, Κωνσταντίνα Πέππα-Δελμούζου, Χρίστος Πέτρου-Μεσογείτης, Σεραφείμ Χαριτωνίδης). Τα αίτια αυτής της ασυνέχειας εντοπίζει εύστοχα ο Άγγελος Ματθαίου¹⁵ στις αυξημένες υποχρεώσεις των ελλήνων αρχαιολόγων και στη στροφή του ενδιαφέροντός τους στην ιστορία της αρχαίας τέχνης και την προϊστορία, στην απουσία συστηματικής διδασκαλίας της επιγραφικής στα ελληνικά πανεπιστήμια με λίγες εξαιρέσεις, και στην έλλειψη στήριξης από την πολιτεία, η οποία δεν δίνει τη δέουσα σημασία στο επιγραφικό έργο. Έτσι, παρατηρείται το παράδοξο φαινόμενο, στην Ελλάδα, που είναι ο κύριος φυσικός χώρος των επιγραφών, να μην υπάρχει ένα οργανωμένο σύστημα υποστήριξης της επιγραφικής επιστήμης και των επιγραφικών εκδόσεων. Η επιγραφική ως επιστήμη απουσιάζει τελείως ακόμα και ως αναφορά από την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν γίνεται συστηματική διδασκαλία σε όλα τα πανεπιστημιακά Τμήματα

15. Ματθαίου 2001.

Φιλολογίας και Ιστορίας-Αρχαιολογίας. Αξίζει να τονιστεί ότι η επιγραφική διδάσκεται στις Φιλοσοφικές Σχολές των ελληνικών πανεπιστημίων (στο Πανεπιστήμιο Αθηνών: Σοφία Ανεζήρη, στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Εμμανουήλ Βουτυράς, Παντελής Νίγδελης, Γιάννης Ξυδόπουλος, Γιάννης Τζιφόπουλος, στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Βασιλεία Κοντορίνη, στο Πανεπιστήμιο Κρήτης: Δημήτρης Μποσνάκης, στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Ηλίας Σβέρκος) αλλά δεν έχει γίνει κατανοητή η αναγκαιότητα της επιγραφικής παιδείας για τους μελλοντικούς φιλόλογους, ιστορικούς και αρχαιολόγους.

Επίσης, ο Τομέας Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών δραστηριοποιείται με ερευνητικά προγράμματα στη μελέτη και έκδοση συνταγμάτων επιγραφών κυρίως από τις περιοχές της Μακεδονίας, της Θράκης και της Αχαΐας αλλά και άλλες περιοχές με πλειάδα ερευνητών (ενδεικτικά αναφέρονται οι: Μιχάλης Σακελλαρίου, Μιλτιάδης Χατζόπουλος, Λουίζα Λουκοπούλου, Αργυρώ Τατάκη, Αθανάσιος Ριζάκης, Άννη Μιχαλίδου, Ιωάννης Μεϊμάρης, Χαρίκλεια Παπαγεωργιάδου, Σοφία Ζουμπάκη, Λίνα Μενδώνη, Αντιγόνη Ζουρνατζή, Χριστίνα Κοκκινιά, Γαβριέλλα Παρισάκη, Πασχάλης Πασχίδης).

Στο Πανεπιστήμιο Κρήτης έχει ιδρυθεί το Εργαστήριο Παπυρολογίας και Επιγραφικής (ΕρΠΕ). Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο συνεργάζεται με το Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου στο πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ «Έκδοση επιγραφών και τεκμηρίωση της ιστορίας της αρχαίας Μακεδονίας». Το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο έχει δημιουργήσει βάση δεδομένων για την έκδοση επιγραφών από τη Μακεδονία, την Κρήτη και άλλες περιοχές της Ελλάδας και επιδιώκει με συγκεκριμένες εκπαιδευτικές δραστηριότητες την επαφή των μαθητών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με την επιστήμη της επιγραφικής. Έλληνες επιγραφικοί ασχολούνται συστηματικά με την έκδοση επιγραφών και σε πανεπιστήμια του εξωτερικού, όπως ο Άγγελος Χανιώτης στο Ινστιτούτο Προηγμένων Μελετών του Princeton (IAS) και ο Νικόλαος Παπαζαρκάδας στο Πανεπιστήμιο του Berkeley στην Καλιφόρνια.

Σήμερα οι ανάγκες για συστηματικότερη μελέτη και συγκεντρωτικές εκδόσεις επιγραφών είναι αυξημένη. Ο όγκος του επιγραφικού υλικού και η διασπορά του σε ολόκληρη την Ελλάδα, οι χιλιάδες επιγραφές που εκτίθενται ή φυ-

λάσσονται στις αποθήκες των αρχαιολογικών μουσείων, ένα πλήθος επιγραφικών χαραγμάτων σε κεραμική και άλλα αντικείμενα από τις περισσότερες ανασκαφές, τα οποία δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά, απαιτούν εξειδικευμένους μελετητές, εκπαίδευση νέων επιστημόνων, επιγραφικά ερευνητικά κέντρα με δυνατότητα δημοσίευσης με έναν κατά το δυνατόν ενιαίο και σύγχρονο τρόπο έκδοσης του επιγραφικού υλικού. Η έκδοση μεμονωμένων επιγραφών είναι τις περισσότερες φορές αναγκαία αλλά δεν δίνει πλήρη εικόνα των επιγραφικών ευρημάτων και των επιγραφικών συνθηκών μιας πόλης ή μιας περιοχής. Για την πληρέστερη επιγραφική εικόνα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και την εξαγωγή ορθών επιστημονικών συμπερασμάτων είναι απαραίτητα τα συντάγματα (corpora) επιγραφών τα οποία καλύπτουν διαχρονικά μια ευρύτερη περιοχή ή και μέσω των οποίων οι μελετητές μπορούν να έχουν πρόσβαση σε περισσότερο υλικό.

Η πληθώρα του υλικού και ο ανεκτίμητος επιγραφικός πλούτος της Ελλάδας χρήζει μιας πιο σοβαρής και συστηματικής αντιμετώπισης. Το Επιγραφικό Μουσείο στην Αθήνα και ένα μικρό Επιγραφικό Μουσείο στη Ρόδο είναι τα μοναδικά μουσεία στην Ελλάδα που στεγάζουν αποκλειστικά επιγραφές και ενεπίγραφα αντικείμενα. Λίγες επιγραφές εκτίθενται μαζί με άλλα ευρήματα μέσα στα αρχαιολογικά μουσεία, ενώ πολλές λίθινες επιγραφές βρίσκονται εκτεθειμένες στους εξωτερικούς χώρους και πάρα πολλά ενεπίγραφα αντικείμενα από κάθε λογής υλικό φυλάσσονται στις αποθήκες των μουσείων και είναι διαθέσιμα μόνο στους μελετητές. Ιδανικός στόχος θα ήταν η δημιουργία σε ηλεκτρονική μορφή ανοιχτής πρόσβασης αρχείου επιγραφών για κάθε πόλη και περιοχή, η χρηματοδότηση για συστηματική έρευνα, καταγραφή και έκδοση των αδημοσίευτων επιγραφών, που προϋποθέτει βέβαια την εκπαίδευση νέων επιγραφικών και την επιγραφική παιδεία των αρχαιολόγων, οι οποίοι φέρουν στο φως το επιγραφικό υλικό.

ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗΣ

Ο χαρακτηρισμός «βοηθητική» επιστήμη,¹⁶ που έχει αποδοθεί στην επιγραφική, εμπεριέχει αξιολογική σημασία, αφού στην ουσία τής αποδίδει έναν δευτερεύοντα ρόλο, βοηθητικό και υποστηρικτικό στις «κατεξοχήν» επιστήμες της κλασικής φιλολογίας, της ιστορίας και της αρχαιολογίας. Ωστόσο, η επιγραφική μπορεί να θεωρηθεί αυτόνομη, με βάση τα κριτήρια ορισμού της επιστήμης, δηλαδή το αντικείμενό της, τη συγκεκριμένη ερευνητική μέθοδο, την ερμηνεία με βάση τα δεδομένα, τη διάκριση παρατήρησης και συμπεράσματος, την παραγωγή καινούργιας γνώσης και την οργάνωση της παρουσιάσής της σε δομημένο σύνολο, αλλά και τον διαρκή εμπλουτισμό, τις επιβεβαιώσεις ή αναθεωρήσεις των κάθε φορά παραγόμενων συμπερασμάτων. Βέβαια, είναι προφανές ότι η επιγραφική, όπως και οι άλλες αποκαλούμενες «βοηθητικές» επιστήμες, η παπυρολογία και η νομισματική, βρίσκονται σε συνεχή διεπιστημονική αλληλεπίδραση με τον ευρύτερο χώρο των κλασικών σπουδών. Η αρχαιογνωσία και όλοι οι κλάδοι που την υπηρετούν είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τις αρχαίες επιγραφές, όπως αντίστοιχα και η επιγραφική προϋποθέτει την κλασική παιδεία. Τα φιλολογικά, ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα είναι απαραίτητα για την ερμηνεία των επιγραφών, αλλά παράλληλα η επιγραφική εμπλουτίζει το αντικείμενο της φιλολογίας με νέα κείμενα, χρησιμεύει ως ιστορική πηγή και συμβάλλει καθοριστικά στην ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων. Η μελέτη και η ερμηνεία των επιγραφών προϋποθέτει την ενασχόληση και με άλλες επιστήμες, όπως η αρχαιολογία, η ιστορία, η φιλολογία, η νομισματική και η παπυρολογία, καθώς και την εξοικείωση με ζητήματα που αφορούν την ανθρώπινη δραστηριότητα σχεδόν σε όλους τους τομείς του αρχαίου πολιτισμού.

.....
16. Woodhead 2009, 24–26.

Η ελληνική επιγραφική μελετά τις επιγραφές οι οποίες έχουν γραφεί στην ελληνική γλώσσα και σε αλφαβητική γραφή, πάνω σε πάσης φύσεως σκληρό υλικό (πέτρα, πηλό, μέταλλο, ξύλο, οστά). Το αρχαίο ρήμα *ἐπιγράφω* σημαίνει «χαράσσω ή γράφω πάνω σε μια επιφάνεια» και απαντά συχνά τόσο σε λογοτεχνικά κείμενα όσο και στις ίδιες τις επιγραφές. Επίσης, η λέξη *ἐπίγραμμα* είχε στην αρχαιότητα και την έννοια της επιγραφής, χωρίς να παραπέμπει κατ' ανάγκη σε έμμετρο κείμενο. Ο Klaffenbach θεωρεί ότι αντικείμενο της επιγραφικής αποτελούν όλα τα άμεσα παραδιδόμενα —εκτός των χειρόγραφων κωδίκων— κείμενα της αρχαιότητας, ανεξάρτητα από το υλικό του φορέα και τον τρόπο γραφής.¹⁷ Ωστόσο, η μελέτη αυτών των γραπτών κειμένων έχει επιμεριστεί σε τρεις κλάδους, την επιγραφική, την παπυρολογία και τη νομισματική, ως απαραίτητη επιστημονική σύμβαση, για τον ουσιαστικότερο έλεγχο και τη μελέτη του πλήθους των κειμένων μέσα σε συγκεκριμένα αρχαιολογικά και ιστορικά συμφραζόμενα.

Το κύριο κριτήριο, με βάση το οποίο διαφοροποιούνται οι τρεις αυτές επιστήμες, είναι ο φορέας γραφής των κειμένων. Έτσι, στο αντικείμενο της επιγραφικής δεν περιλαμβάνονται επιγραφές σε νομίσματα ή πάπυρο, τα οποία μελετώνται από τη νομισματική και την παπυρολογία αντίστοιχα. Τα όρια μεταξύ επιγραφικής και νομισματικής είναι διακριτά, καθώς το νόμισμα ως φορέας κειμένου είναι εξ ορισμού αντικείμενο της νομισματικής και το αναγραφόμενο κείμενο είναι αναγκαστικά σύντομο λόγω περιορισμένου χώρου, αφού συνήθως έχει μια συγκεκριμένη τυπική μορφή. Η νομισματική ασχολείται με το κείμενο των νομισμάτων στον βαθμό που αυτό παρέχει πληροφορίες, συνήθως για την πόλη της οποίας κοπή αποτελούν τα συγκεκριμένα νομίσματα, και επικεντρώνεται κυρίως στη συμβολή των νομισματικών ευρημάτων στην ιστορία μια περιοχής και εποχής. Οι επιγραφές στα νομίσματα μπορεί να ενδιαφέρουν και έναν επιγραφικό, όσον αφορά για παράδειγμα τον τρόπο αποτύπωσης των γραμμμάτων, το αλφάβητο που χρησιμοποιείται και το λεξιλόγιο ή τη διάλεκτο των μικρών κειμένων.

Η παπυρολογία εξετάζει κυρίως κείμενα γραμμένα σε πάπυρο αλλά στο αντικείμενό της συμπεριλαμβάνονται και κείμενα σε σκληρά υλικά, όπως όστρα-

17. Klaffenbach 1989, 17–19.

κα ή ξύλο, που έχουν βρεθεί ως επί το πλείστον στην Αίγυπτο. Η μελέτη των ενεπίγραφων αυτών αντικειμένων από την παπυρολογία, τα οποία μάλιστα αφορούν κείμενα γραμμένα σε σκληρές επιφάνειες κυρίως στην ελληνική γλώσσα, δημιουργεί σύγχυση σχετικά με τα όρια μεταξύ επιγραφικής και παπυρολογίας. Είναι δεδομένο ότι κάθε κείμενο γραμμένο με μελάνι σε πάπυρο ανήκει στην επιστήμη της παπυρολογίας ασχέτως με τον τόπο εύρεσής του, αν και η συντριπτική πλειονότητα των παπυρικών κειμένων, λόγω των συνθηκών διατήρησης του παπύρου, προέρχονται από την Αίγυπτο.¹⁸ Όταν όμως τα κείμενα δεν είναι γραμμένα σε παπύρους αλλά χαραγμένα σε αντικείμενα από πηλό ή ξύλο, τα όρια μεταξύ των δύο επιστημών δεν είναι πάντα διακριτά, γιατί τα κριτήρια δεν είναι πλήρως καθορισμένα. Η παπυρολογία μελετά κατά βάση κείμενα γραπτά με μελάνι σε όστρακα αλλά περιλαμβάνει στο αντικείμενό της και κείμενα εγχάρακτα σε όστρακα, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελούν και αντικείμενο της επιγραφικής. Αντίστοιχα και η επιγραφική συμπεριλαμβάνει όχι μόνο εγχάρακτες αλλά και γραπτές επιγραφές σε όστρακα ή σε άλλα φθαρτά υλικά. Τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά των κειμένων που εμπίπτουν στα όρια της παπυρολογίας είναι ένα κριτήριο διαχωρισμού για τη μελέτη, αφού κοινό γνώρισμά τους αποτελεί η χρήση συνεχόμενων κινήσεων για τη σχεδίαση του γράμματος και οι συνενώσεις πολλών γραμμμάτων στη σειρά (επισεορμμένη γραφή), χαρακτηριστικό της γραφής με μελάνι, που επιτρέπει τη συνεχόμενη κίνηση του χεριού. Αντίθετα, στις επιγραφές, τα γράμματα και οι κεραίες των γραμμμάτων χαράζονται ξεχωριστά, ενώ τα συμπλέγματα γραμμμάτων είναι σπανιότερα. Επιπλέον, τα επιγραφικά συμπλέγματα, χαρακτηριστικό γνώρισμα κυρίως των επιγραφών της ρωμαϊκής περιόδου, αφορούν συχνά συνενώσεις κάθετων κεραιών, συνήθως δύο και σπανιότερα τριών ή τεσσάρων γραμμμάτων, και δεν έχουν τη μορφή της επισεορμμένης γραφής των παπυρικών κειμένων. Είναι αξιοσημείωτο όμως το γεγονός ότι και στα πρώτα παπυρικά κείμενα, όπως ο πάπυρος του Δερβενίου, η σχεδίαση των γραμμμάτων γίνεται με χωριστές κεραίες, χωρίς τις συνενώσεις γραμμμάτων και την επισεορμμένη γραφή που εμφανίζονται αργότερα. Επομένως, τα όστρακα, ανάλογα με την προέλευση και το είδος τους, μπορεί να μελετώνται άλλοτε από την επιγραφική και άλλοτε από την παπυρολογία,

.....

18. Στην Ελλάδα το σημαντικότερο παπυρικό εύρημα είναι ο πάπυρος του Δερβενίου, ο αρχαιότερος λογοτεχνικός πάπυρος, που χρονολογείται περίπου στο 340–320 π.Χ.

αφού τα παλαιογραφικά ή γεωγραφικά κριτήρια δεν είναι πάντα ικανά να λύσουν το πρόβλημα.¹⁹

Η ελληνική επιγραφική μελετά κείμενα γραμμένα σε αλφαβητική γραφή και σε ελληνική γλώσσα. Αρχικά, τα όρια της επιγραφικής εκτεινόταν από τον 14ο αιώνα π.Χ. έως τον 7ο αιώνα μ.Χ. και συνεπώς περιελάμβαναν και κείμενα της ελληνικής γλώσσας γραμμένα στη μη αλφαβητική γραφή Γραμμική Β.²⁰ Λόγω όμως των ιδιαιτεροτήτων που παρουσίαζαν τα κείμενα αυτά, επικράτησε το αντικείμενο της ελληνικής επιγραφικής να αφορά μόνο τις αλφαβητικές ελληνικές επιγραφές και η συλλαβική Γραμμική Β, μαζί με τις άλλες αιγαιακές γραφές, τη Γραμμική Α, την κυπρομινωική, το κυπριακό συλλαβάριο, να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης επιγραφικών ειδικευμένων στις γραφές αυτές.

Οι επιγραφές αποτελούν σημαντική πηγή για τη μελέτη των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και της εξέλιξής τους στο πέρασμα των αιώνων. Τα επιγραφικά κείμενα, δημόσια και ιδιωτικά, είναι γραμμένα σε διάφορες ελληνικές διαλέκτους. Για τα δημόσια κείμενα της πόλης συνήθως χρησιμοποιείται το αλφάβητο και η διάλεκτος της περιοχής αλλά αυτό δεν είναι απαραίητος κανόνας,²¹ ενώ σε περιπτώσεις κινητών ευρημάτων η διάλεκτος της επιγραφής εξαρτάται από τον χαρακτήρα και είναι αυτή της περιοχής είτε προέλευσης είτε εύρεσης του αγγείου. Συνήθως, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί αν ο συντάκτης του κειμένου και ο χαρακτήρας της επιγραφής είναι το ίδιο πρόσωπο, ποιος από τους δύο ταυτίζεται με το κύριο πρόσωπο στην επιγραφή, πότε και πού χαράσσεται το κείμενο. Ο χαρακτήρας μπορεί να γράψει το κείμενο στη διάλεκτο που μιλά ο ίδιος αλλά μπορεί και να αντιγράψει το κείμενο που του έδωσε ο εντολέας στη

.....
19. Ο Bagnall (2009, xvii) αναφέρεται στα ρευστά ορισμένες φορές όρια μεταξύ παπυρολογίας και επιγραφικής, οι οποίες συχνά μοιράζονται κοινό υλικό, περιεχόμενο κειμένων, γεωγραφικό τόπο, τεχνικές γραφής και αναφέρει ότι τα ενεπίγραφα γραπτά όστρακα αποτελούν αντικείμενο μελέτης άλλοτε της επιγραφικής και άλλοτε της παπυρολογίας ανάλογα με το μέρος που βρίσκονται, τη χρονική περίοδο στην οποία ανήκουν, το περιεχόμενο και γενικότερα τα συμφραζόμενά τους.

20. Guarducci 2008, 23.

21. Σε λιθινή δημόσια επιγραφή διαίτησης (IC Iviii.4) που βρέθηκε στην Τυλίσοο δεν χρησιμοποιείται το τοπικό κρηνικό αλφάβητο της περιοχής αλλά το αλφάβητο του Άργους, της πόλης δηλαδή που αναλαμβάνει τον συμβιβασμό μεταξύ των δύο πλευρών, Τυλίσοο και Κνωσού. Βλ. και Guarducci 2008, 132.

δική του διάλεκτο. Σώζονται, επίσης, δίγλωσσες επιγραφές, όπου το κείμενο είναι γραμμένο σε δυο διαφορετικές γλώσσες, όπως για παράδειγμα στα λατινικά και ελληνικά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επιγραφές που είναι χαραγμένες σε δύο διαλέκτους²² ή στις οποίες φαίνεται να έχει γίνει διόρθωση για διαλεκτικούς λόγους από τον χαρακτή.²³

Στο αντικείμενο της επιγραφικής συμπεριλαμβάνονται και τα χαράγματα, σημεία και σύμβολα, αλφαβητικά ή μη αλφαβητικά: σημεία κεραμείας, εμπορικά σύμβολα σε αγγεία, αρχιτεκτονικά σημεία σε λίθο, αριθμητικά ή άλλα σύμβολα, πρόχειρα σχεδιάσματα εικόνων, τα οποία είτε λειτουργούν αυτόνομα είτε συνοδεύουν και συμπληρώνουν το κείμενο. Η χρήση χαραγμάτων πάνω σε εμπορικούς αμφορείς είχε προφανώς κάποιο ρόλο στα διαφορετικά στάδια παραγωγής και διακίνησης των αγαθών.²⁴ Αυτά τα χαράγματα αποτελούν μέσο επικοινωνίας και σκοπός τους είναι να μεταδώσουν ένα κωδικοποιημένο μήνυμα, σε ένα δυνάμει «αναγνωστικό» κοινό, το οποίο ήταν σε θέση να τα αποκωδικοποιήσει και να τα κατανοήσει. Η καταγραφή λοιπόν και η συστηματική μελέτη αυτής της ιδιαίτερης «γλώσσας» κρίνεται απαραίτητη για την κατανόηση σημαντικών εκφάνσεων του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, όπως η οικονομική και κοινωνική οργάνωση, και το εμπόριο.

Οι επιγραφές, συνήθως σε κινητά ευρήματα, σε μη ελληνική γλώσσα και σε τοπικό αλφάβητο της περιοχής από την οποία προέρχονται (π.χ. φοινικικό, καρικό²⁵) ή σε μη ελληνική γλώσσα αλλά στο ελληνικό αλφάβητο εντός των ορίων του ελληνικού κόσμου, δεν ανήκουν στο αντικείμενο της ελληνικής επιγραφικής. Όμως, είναι χρήσιμο να αναφέρονται ως επιγραφικά ευρήματα, γιατί αποτε-

22. Στη στήλη του Φανοδικού από το Σίγειον της Μικράς Ασίας (*IG I³ 1508*) το ίδιο κείμενο με μικρές αλλαγές είναι γραμμένο σε δύο διαλέκτους, στην ιωνική και στην ατική διάλεκτο και σε διαφορετικά αλφάβητα, ίσως από διαφορετικό χαρακτή.

23. Ο Τζιφόπουλος (2010–2013, 353 και εικ. 2) αναφέρει ότι σε χρυσό επιστόμιο από την Πιερία (*SEG XL 541* και *SEG XLV 777*) ο χαρακτής διόρθωσε το όνομα από *Φυλομάγα* σε *Βουλομάγα* ή αντίστροφα, προσαρμόζοντάς το στη μακεδονική ή στην ατική διάλεκτο.

24. Για τα σημεία κεραμείας σε αμφορείς από την πρώιμη εποχή του σιδήρου βλ. Παπαδοπούλου 1994.

25. Για τις επιγραφές σε καρικό αλφάβητο από το Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης πιθανόν του 5ου αιώνα π.Χ. βλ. Adiego et al. 2012. Για τη χάλκινη φιάλη 9ου–10ου αιώνα π.Χ. με φοινικική επιγραφή από τάφο της περιοχής της Κνωσού βλ. Sznycer 1979.

λούν μαρτυρίες των εμπορικών και πολιτισμικών ανταλλαγών μεταξύ των Ελλήνων και άλλων λαών ή ακόμα και της μόνιμης εγκατάστασης ξένων στις ελληνικές πόλεις.

Χρονικά η επιγραφική μελετά κείμενα από την εμφάνιση της αλφαβητικής γραφής στον ελληνικό κόσμο με βάση τα τωρινά αρχαιολογικά και επιγραφικά δεδομένα έως την ύστερη αρχαιότητα, δηλαδή από τον 8ο αιώνα π.Χ. έως τον 4ο αιώνα μ.Χ. Το ανώτατο όριο καθορίζεται από τα πρώτα επιγραφικά ευρήματα σε αλφαβητική γραφή, τα οποία χρονολογούνται στις αρχές ή στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. Δυσκολότερος είναι ο καθορισμός του κατώτατου ορίου, γιατί η συνήθεια της χάραξης σε σκληρά υλικά στην ουσία δεν σταμάτησε ποτέ αλλά συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Ωστόσο, βαθμιαία οι επιγραφικές συνήθειες άλλαξαν. Οι επιγραφές από τη βυζαντινή περίοδο και εξής περιορίστηκαν δραστικά κυρίως μόνο στη χάραξη μικρών κειμένων πάνω σε επιτύμβιες πλάκες, χωρίς την πρωτοτυπία και την ποικιλία του παρελθόντος, και στη χάραξη επιγραφών σε ναούς (π.χ. κτητορικές). Επομένως, ως κατώτατο όριο λαμβάνεται συμβατικά το πέρας της ύστερης ελληνικής αρχαιότητας, χωρίς αυτό να αποκλείει την έρευνα και μελέτη και λίγο μεταγενέστερων βυζαντινών και χριστιανικών επιγραφών. Και αυτό συμβαίνει, επειδή δεν έχει ακόμα συγκροτηθεί συστηματική ειδικευση στη βυζαντινή επιγραφική για τη μελέτη και τη συστηματική καταγραφή των επιγραφών αυτών,²⁶ όπως για τις αιγαιακές ή τις λατινικές επιγραφές, ειδικευση η οποία προϋποθέτει μελέτη του αλφαβήτου, καθώς χρησιμοποιούνται πολλές συντομογραφίες, και γνώση της ιστορίας και των συνθηκών της βυζαντινής εποχής.

Στο αντικείμενο της ελληνικής επιγραφικής εμπίπτουν όλες οι επιγραφές γραμμένες σε ελληνική αλφαβητική γραφή εντός αλλά και εκτός των ορίων του ελληνικού κόσμου. Οποιαδήποτε επιγραφή σε ελληνικό αλφάβητο και στην ελληνική γλώσσα, όπου και αν έχει βρεθεί, αποτελεί αντικείμενο της ελληνικής επιγραφικής. Η πλειονότητα των επιγραφών προέρχεται φυσικά από τον ελληνικό χώρο, τις ελληνικές πόλεις και τις αποικίες τους, αλλά και εκτός των ορίων του ελληνικού κόσμου υπάρχουν επιγραφές είτε σε κινητά αντικείμενα που με-

26. Για τη μελέτη των χριστιανικών επιγραφών στην Κρήτη και στις Κυκλάδες βλ. αντίστοιχα Bandy 1970 και Kiourtzian 2000.

ταφέρθηκαν μακριά από τον τόπο που χαραχτηκαν είτε γκράφτι Ελλήνων που βρέθηκαν σε άλλες πόλεις ως έμποροι, ταξιδιώτες ή μισθοφόροι.²⁷

Βασικό χαρακτηριστικό των επιγραφών είναι το σκληρό και άρα άφθαρτο υλικό γραφής, εξαιτίας του οποίου θεωρείται βέβαιη η πρόθεση του χαρακτή να προσδώσει στο κείμενο δημόσιο και μόνιμο χαρακτήρα.²⁸ Πράγματι αυτό συμβαίνει σε αρκετές κατηγορίες επιγραφών τόσο δημόσιων, όπως θα ήταν αναμενόμενο, όσο και ιδιωτικών. Δημόσιες επιγραφές σε λίθο (π.χ. νομικές επιγραφές, ψηφίσματα, συνθήκες) αλλά και ιδιωτικές επιγραφές σε λίθο ή μεταλλικά αντικείμενα (επιτύμβιες στήλες, βωμοί, αναθηματικές επιγραφές) αποδεικνύουν τον μόνιμο χαρακτήρα των επιγραφών ή τουλάχιστον την πρόθεση εκείνου, που παραγγέλλει τη χάραξη, να εκτεθεί δημόσια το ενεπίγραφο αντικείμενο και η έκθεση αυτή να διαρκέσει στον χρόνο. Παρά τον γενικό αυτόν κανόνα, το υλικό του φορέα της επιγραφής δεν συνιστά οπωσδήποτε και την πρόθεση η έκθεση να είναι δημόσια και διαρκής στον χρόνο. Πολλές επιγραφές σε όστρακα αγγείων αποτελούν πρόχειρες χαράξεις, οι οποίες έχουν περιστασιακό και παροδικό χαρακτήρα (η χάραξη του ονόματος ενός ιδιώτη, ονόματα για εξοστρακισμό σε μια ψηφοφορία). Αντίθετα, η ξύλινη κερωμένη πινακίδα, υλικό που συνήθως συνδέεται με την παροδικότητα και την προχειρότητα μιας επιγραφής, στη ρωμαϊκή εποχή συχνά χρησιμοποιείτο για κείμενα που έπρεπε να διαρκέσουν στον χρόνο.²⁹ Ούτε όμως και το είδος της επιγραφής μπορεί αυτομάτως να οδηγήσει σε συμπεράσματα σχετικά με την πρόθεση του συντάκτη η επιγραφή να διατηρηθεί για πάντα. Δεν είναι δεδομένο ότι όλες οι νομικού περιεχομένου επιγραφές χαράσσονται με απώτερο στόχο να επιβιώσουν στο πέρασμα του χρόνου. Απλώς αυτές που είναι χαραγμένες σε λίθο, είτε σε δομικά στοιχεία κυρίων είτε σε λίθινες στήλες, και έχουν διασωθεί διαμορφώνουν μια συγκεκριμένη εικόνα για τις νομικές επιγραφές. Στην αρχαιότητα, ανάλογα με τις πολιτικές ή κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις, τέτοιου είδους αποφάσεις είναι πολύ φυσικό να διορθώνονται, συμπληρώνονται ή και αντικαθίστανται από άλλες. Συχνά μάλιστα παρατηρείται το φαινόμενο να έχει σβηστεί το προηγούμενο κείμενο και να

27. Ο Dillon (1997) αναφέρει χαράγματα ελλήνων μισθοφόρων στην Αίγυπτο.

28. Bagnall 2009, xvii.

29. Cooley 2012, 117–118.

έχει χαραχθεί νεότερο πάνω στον λίθο σε μεταγενέστερη εποχή. Επίσης, οι λογοτεχνικές και επιγραφικές μαρτυρίες αναφέρουν την ύπαρξη επιγραφών νομικού περιεχομένου, τα γνωστά *λευκώματα* της Αθήνας, που είχαν στόχο τη γρήγορη δημοσιοποίηση των αποφάσεων της πολιτείας για σύντομο χρονικό διάστημα.

Ο ορισμός του επιγραφικού (ή επιγραφολόγου), του ειδικού επιστήμονα δηλαδή που μελετά και εκδίδει τις επιγραφές, είναι περισσότερο ασαφής από τον ορισμό της ίδιας της επιστήμης. Στην πραγματικότητα η επιγραφική δεν αποτελεί σε καμία πανεπιστημιακή σχολή ξεχωριστό τμήμα, ώστε οι απόφοιτοί της να έχουν τον ανάλογο τίτλο. Το μάθημα της επιγραφικής συμπεριλαμβάνεται στο πρόγραμμα σπουδών των Τμημάτων της Ιστορίας-Αρχαιολογίας και Φιλολογίας των Φιλοσοφικών Σχολών, όπως και σε προγράμματα των Σχολών Κλασικών Σπουδών των πανεπιστημίων του εξωτερικού. Η απόκτηση της ειδίκευσης και της επισταμένης ενασχόλησης με την επιγραφική είτε στην Ελλάδα είτε στο εξωτερικό γίνεται μόνο μέσα από μεταπτυχιακά προγράμματα πρώτου και δεύτερου κύκλου, κατά τη διάρκεια των οποίων μπορεί ο φοιτητής να εκπονήσει μεταπτυχιακή ή διδακτορική εργασία με επιγραφικό θέμα. Η έκδοση όμως των επιγραφών βασίζεται κυρίως σε επιστήμονες (αρχαιολόγους, ιστορικούς, και φιλόλογους) οι οποίοι απέκτησαν την ανάλογη εμπειρία μέσα από την ειδική και μακρόχρονη ενασχόλησή τους με τις επιγραφές.

Ο Woodhead³⁰ επισημαίνει πολύ σωστά ότι θα ήταν αδύνατον να θεωρήσουμε ότι ένα άτομο με μια συγκεκριμένη γνωστική ειδίκευση θα μπορούσε να ελέγξει το πλήθος και τις απαιτήσεις του επιγραφικού υλικού για την έκδοση μιας επιγραφής. Και η Guarducci³¹ συνοψίζει με ουσιαστικό τρόπο τα καθήκοντα και τις αρετές του επιγραφικού: ακρίβεια, υπομονή, σύνεση στη φάση της συμπλήρωσης και της διόρθωσης, παιδεία και γνώσεις αρχαιογνωστικές γενικότερα, διαισθητική ικανότητα και τέλεια γνώση της μεθόδου. Για την ανάγνωση και αποκατάσταση του κειμένου απαιτούνται γνώσεις γραμματικής, συντακτικού και λεξιλογίου της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και μάλιστα συχνά στη διαλεκτική της μορφή. Η ανάγνωση και οι συμπληρώσεις που θα προτείνει ο επιγραφικός αποτελούν μια πρώτη ερμηνεία της επιγραφής αλλά είναι καθοριστι-

30. Woodhead 2009, 25–26.

31. Guarducci 2008, 24.

κές για τις μελλοντικές αναγνώσεις και τη χρήση της επιγραφής ως πηγής για την ανασύνθεση της ιστορικής πραγματικότητας. Ο επιγραφικός πρέπει να συνδυάζει τις γνώσεις του φιλόλογου, τη ματιά του ιστορικού και την αντίληψη του αρχαιολόγου, καθώς κάθε φορά αντιμετωπίζει εντελώς διαφορετικά είδη κειμένων: από ένα ψήφισμα με τεχνικό λεξιλόγιο μέχρι μια έμμετρη επιγραφή με αναφορές σε λυρικές συνθέσεις. Ταυτόχρονα, ο επιγραφικός πρέπει να κατανοεί την υλική υπόσταση των επιγραφών, οι οποίες είναι χαραγμένες σε πάσης φύσεως αντικείμενα ή κτίρια της αρχαιότητας, και να έχει την ικανότητα να τις τοποθετεί στο ιστορικό τους πλαίσιο προτείνοντας μια συνθετική ερμηνεία.

Το προς μελέτη επιγραφικό υλικό καλύπτει μια χρονική περίοδο περίπου δώδεκα ή και περισσότερων αιώνων (αν συμπεριληφθούν και οι βυζαντινές επιγραφές) και μια εξίσου τεράστια γεωγραφική έκταση, η οποία περιλαμβάνει όλον τον τότε ελληνικό κόσμο, τις αποικίες και τα μέρη που εγκαταστάθηκαν ή στα οποία απλώς ταξίδεψαν Έλληνες αφήνοντας πίσω τους επιγραφές σε αντικείμενα, κτίρια, βράχους. Επειδή τα κείμενα αυτά με την τόσο μεγάλη γεωγραφική διασπορά και χρονική έκταση αλλά και τη θεματική ποικιλία τους συμπεριλαμβάνουν στην ουσία όλη την εξέλιξη του γραπτού και του προφορικού λόγου και γενικότερα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού σε όλες τις εκφάνσεις της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, η εξειδίκευση του επιγραφικού, ο αυτοπεριορισμός και η θεματική ή χρονική οριοθέτηση του πεδίου μελέτης του συμβάλλουν στην πιο εμπειριστατωμένη και αναλυτική προσέγγιση του επιγραφικού υλικού.

Η ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

Η επιγραφική, όπως ήδη αναφέρθηκε, περιλαμβάνει στο αντικείμενό της μόνο τις επιγραφές σε αλφαβητική γραφή και σε ελληνική γλώσσα. Το ελληνικό αλφάβητο που εμφανίζεται από τον 8ο αιώνα π.Χ. δεν προέκυψε και δεν φαίνεται να έχει κοινά χαρακτηριστικά με κανένα από τα προγενέστερα συστήματα γραφής στον ελλαδικό χώρο ή στον χώρο του Αιγαίου γενικότερα.

Πριν από την εμφάνιση του αλφαβήτου ήταν σε χρήση μη αλφαβητικές γραφές, κατά βάση συλλαβικές, γνωστές ως αιγαιακές γραφές, οι οποίες χρησιμοποιούσαν στο σύστημα συμβόλων τους μικρότερο ή μεγαλύτερο αριθμό ιδεογραμμαμάτων:³² η κρητική ιερογλυφική (περίπου από το 2100 έως το 1600 π.Χ., αποκλειστικά στην Κρήτη), η Γραμμική Α (περίπου από το 1800 έως το 1450 π.Χ., που ήταν εξέλιξη της ιερογλυφικής και χρησιμοποιήθηκε και παράλληλα με αυτήν) και η Γραμμική Β (περίπου από το 1450 έως το 1200 π.Χ., στην Κρήτη και σε άλλα μέρη του ελλαδικού χώρου, όπου υπήρχαν μυκηναϊκά ανάκτορα). Στην Κύπρο εμφανίζονται δύο συλλαβικές γραφές, το κυπρομινωικό συλλαβάριο το οποίο έχει κοινά στοιχεία με τη Γραμμική Α (περίπου από τον 15ο έως τον 10ο αιώνα π.Χ.) και το κυπριακό συλλαβάριο (περίπου από τον 8ο έως τον 4ο αιώνα π.Χ.). Είναι αξιοσημείωτο ότι το κυπριακό συλλαβάριο παρέμεινε σε χρήση ακόμα και μετά την εισαγωγή του αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο, το οποίο άρχισε να χρησιμοποιείται στην Κύπρο από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., αμέσως μετά τον έλεγχο της Κύπρου από την κεντρική διοίκηση των Πτολεμαίων, ένα στοιχείο ενδεικτικό για την ερμηνεία των σύνθετων ζητημάτων υιοθέτησης ενός τρόπου γραφής.

Η σχέση των συλλαβικών γραφών μεταξύ τους δεν είναι σαφής, καθώς μοιράζονται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά αλλά δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η εξελικτι-

.....
32. Steele 2013–2014, 140–146.

κή διαδικασία που οδήγησε στη δημιουργία τους. Από αυτές μόνον η Γραμμική Β και το κυπριακό συλλαβάριο, που αποδίδουν την ελληνική γλώσσα, έχουν αποκρυπτογραφηθεί. Η ελληνική γλώσσα καταγράφεται πρώτη φορά με τη Γραμμική Β, η οποία αποτελεί στην ουσία εξέλιξη της Γραμμικής Α. Βασίζεται κυρίως στη χρήση ανοιχτών συλλαβών με τον συνδυασμό σύμφωνο-φωνήεν και δεν μπορεί να αποδώσει με πληρότητα την ελληνική γλώσσα. Οι επιγραφές σε Γραμμική Β αποτελούνται κυρίως από πηλινες πινακίδες ή άλλα αντικείμενα (π.χ. σφραγίδες), ενώ λίγα από αυτά σχετίζονται με εμπορική δραστηριότητα (π.χ. ενεπίγραφα αγγεία) και μαρτυρούν ότι η γραφή αυτή, υπό τον έλεγχο μιας κλειστής τάξης επαγγελματιών γραφέων, εξυπηρετούσε το σύστημα διοίκησης και οικονομικής διαχείρισης των μυκηναϊκών ανακτόρων. Η αποκλειστική σύνδεση της Γραμμικής Β με αυτό το γραφειοκρατικό σύστημα δεν μπορεί να αποδειχθεί με βεβαιότητα, αφού απουσιάζουν πλήρως επιγραφές σε φθαρτά υλικά. Ωστόσο, τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα σε συνδυασμό με την πλήρη απουσία ενεπίγραφων ευρημάτων αμέσως μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων και μέχρι την εμφάνιση του αλφαβήτου, επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι αυτή η κατάρρευση ήταν και το αίτιο της εξαφάνισης της Γραμμικής Β.

Οι τρεις γραφές που χρησιμοποιήθηκαν για την απόδοση της ελληνικής γλώσσας, η Γραμμική Β, το κυπριακό συλλαβάριο και η αλφαβητική γραφή δεν δημιουργήθηκαν εξ αρχής για την καταγραφή της αλλά αποτέλεσαν προσαρμογή διαφορετικών συστημάτων γραφής που απέδιδαν αρχικά μια διαφορετική γλώσσα. Επίσης, το κυπριακό συλλαβάριο και το ελληνικό αλφάβητο χρησιμοποιήθηκαν και για την απόδοση μη ελληνικών, άγνωστων μέχρι σήμερα, γλωσσών στον ελλαδικό χώρο και στην Κύπρο: το κυπριακό συλλαβάριο της ετεοκυπριακής και το ελληνικό αλφάβητο της ετεοκρητικής,³³ της θρακικής,³⁴ και μιας

33. Για τις ετεοκρητικές, πιθανότατα νομικές επιγραφές αρχαϊκής εποχής σε λίθο, από την Πραισό και τη Δρήρο βλ. Duhoux 1982 και 2007, 247–252. Επίσης, βλ. Haggis et al. 2011, 57–58 και εικ. 42, για ευρήματα σε κεραμική από τον Αζοριά, κοντά στην Πραισό, τα οποία αποτελούν ενδείξεις για χρήση της ετεοκρητικής γλώσσας σε μια ευρύτερη περιοχή στην ανατολική Κρήτη.

34. Για τις αναθηματικές επιγραφές σε κεραμική (6ος αιώνας π.Χ. και εξής) από τη Μεσημβρία (αρχαία Ζώνη) και τη Σαμοθράκη σε ελληνικό αλφάβητο και πιθανότατα θρακική γλώσσα βλ. Brixhe 2006. Στο άρθρο του ο Brixhe αναφέρει και επιγραφές σε λίθο (4ος αιώνας π.Χ.), δύο σε θρακική και μία δίγλωσση, σε ελληνική και θρακική.

γλώσσας που πιθανόν παρουσιάζει συγγένεια με την ετρουσκική.³⁵ Τα ευρήματα αυτά αποδεικνύουν ότι το σχήμα των γραμμμάτων και ο τρόπος γραφής δεν σχετίζονται άμεσα με τη γλώσσα την οποία καλούνται να αποδώσουν. Το ίδιο σύστημα γραφής στην πραγματικότητα μπορεί να προσαρμοστεί και να λειτουργήσει ικανοποιητικά, με τις κατάλληλες τροποποιήσεις, σε διαφορετικές γλώσσες. Έτσι, όταν δημιουργείται ή επιλέγεται ένα σύστημα γραφής από τους ομιλητές μιας γλώσσας, αυτό ακολουθεί μια διαδικασία προσαρμογής στο συγκεκριμένο γλωσσικό περιβάλλον, η οποία ενδεχομένως περιλαμβάνει εισαγωγή νέων σχημάτων γραμμμάτων, διαφοροποίηση των ήδη υπάρχοντων σχημάτων, ή εξοβελισμό άλλων που είναι περιττά στη συγκεκριμένη γλώσσα. Η επιλογή της γραφής, ο τρόπος προσαρμογής της, η εγκατάλειψη και η αντικατάστασή της με ένα άλλο σύστημα γραφής εξαρτώνται από οικονομικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς και γλωσσικούς παράγοντες, οι οποίοι δεν είναι πάντα δυνατόν να προσδιοριστούν.

Ενώ τα μη αλφαβητικά συστήματα γραφής στον ελλαδικό χώρο ήταν διαδοχικά και το κάθε νέο σύστημα αποτελούσε τελειοποίηση του προηγούμενου, η αλφαβητική γραφή³⁶ δεν προέκυψε ως εξέλιξη αυτών των προηγούμενων συστημάτων γραφής. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες συλλαβικές γραφές, το νέο είδος γραφής ήταν ένα αλφάβητο, στο οποίο υπάρχει αντιστοιχία φθόγγου και σχήματος γράμματος και προήλθε από το λεγόμενο «φοινικικό» αλφάβητο. Ο Naveh³⁷ ορίζει ως «φοινικικό» το αλφάβητο των 22 γραμμμάτων με φορά από δεξιά προς τα αριστερά που εμφανίστηκε στην περιοχή της σημερινής Συρίας και Παλαιστίνης περίπου το 1050 π.Χ. και προέκυψε από την προγενέστερη σημιτική ή πρωτοχαναανιτική γραφή (17ος–15ος αιώνας π.Χ.).

Η προέλευση του ελληνικού από το φοινικικό αλφάβητο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Τα περισσότερα ονόματα των γραμμμάτων του ακροφωνικού αρχαίου ελληνικού αλφάβητου είναι μη ελληνικές άκλιτες λέξεις, οι οποίες προέρχο-

35. Για την επιτύμβια στήλη από τα Καμίνια της Λήμνου (6ος αιώνας π.Χ.) γραμμένη σε χαλκιδικό αλφάβητο και πιθανόν σε μια γλώσσα που έχει κοινή καταγωγή με την ετρουσκική βλ. Bonfante & Bonfante 2002, 61–62.

36. Οι Wilson (2009, 542–549) και Βουτυράς (2014, 240–248) παρουσιάζουν συνοπτικά την εισαγωγή της αλφαβητικής γραφής με τη σχετική βιβλιογραφία.

37. Naveh 1980, 22–25.

νται από τα αντίστοιχα ονόματα των γραμμάτων του φοινικικού αλφαβήτου. Επίσης, η αλφαβητική γραφή προϋπήρχε στην περιοχή της συροπαλαιστινιακής ακτής και είχε ήδη εξελιχθεί και σταθεροποιηθεί σ' αυτό που αποκαλείται φοινικικό αλφάβητο, αφού χρησιμοποιήθηκε για την απόδοση των σημαντικών γλωσσών της περιοχής, πολύ πριν από την εμφάνιση των πρώτων ελληνικών αλφαβητικών επιγραφών. Τα πρώτα δείγματα του ελληνικού αλφαβήτου προέρχονται από τον 8ο αιώνα π.Χ. και μέχρι σήμερα δεν υπάρχουν αρχαιολογικά και επιγραφικά ευρήματα τα οποία να επιβεβαιώνουν τη χρήση της αλφαβητικής γραφής πριν από αυτό το χρονικό όριο.

Στην έλλειψη αρχαιολογικών και επιγραφικών ευρημάτων πριν από τον 8ο αιώνα π.Χ. προστίθεται και η αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων για την ανατολική, φοινικική προέλευση του αλφαβήτου τους, τόσο μέσα από λογοτεχνικές όσο και μέσα από επιγραφικές μαρτυρίες. Η πρώτη λογοτεχνική μαρτυρία για τη φοινικική προέλευση του αλφαβήτου, τα *φοινικία γράμματα*, απαντά στον Ηρόδοτο (5.58.1–3), ο οποίος υποστηρίζει ότι το αλφάβητο εισήγαγαν οι Φοίνικες και πήρε την οριστική του μορφή μετά από μακρόχρονη εξελικτική διαδικασία προσαρμογής στην ελληνική γλώσσα, προσδιορίζοντας μάλιστα ότι οι αλλαγές αυτές αφορούσαν την προφορά (*φωνή*) και τη σειρά (*ρυθμός*) των γραμμάτων του φοινικικού αλφαβήτου. Εκτός από τις λογοτεχνικές πηγές, η σύνδεση του ελληνικού αλφαβήτου με το φοινικικό ενισχύεται και από τις αρχαιότερες μαρτυρίες των λέξεων με θέμα *ποινικ-* (*ποινικία*, *ποινικάζεν* και *ποινικαστάς*) σε επιγραφές του 5ου αιώνα π.Χ. από την Κρήτη, που παραπέμπουν στα *φοινικία (ποινικία) γράμματα* και στην ιδιότητα του *γραφέα των φοινικικών γραμμάτων (ποινικαστής-φοινικαστής)*.³⁸

Πολλοί μελετητές έχουν προσπαθήσει να ερμηνεύσουν την απουσία οποιουδήποτε επιγραφικού ευρήματος σε μια περίοδο τεσσάρων περίπου αιώνων και να δώσουν απαντήσεις στα ζητήματα που σχετίζονται με το ελληνικό αλφάβητο, όπως η χρονολογία της εισαγωγής του, ο τρόπος διασποράς του σε μια

38. SEG XXVII 631: *ποινικαστάς, ποινικάζεν*, IC II.xii.11: *ποινικα*[– –]. Βλ. και Jeffery & Morpurgo-Davies 1970, για την αναφορά στην ιδιότητα του *ποινικαστή* στην ενεπίγραφη μίτρα του Σπενσιθίου και Κριτζάς 2010, για τα *ποινικία* (γράμματα) σε νομική επιγραφή από την Έλτινα.

μεγάλη γεωγραφική περιοχή και οι λόγοι που οδήγησαν στην υιοθέτησή του. Οι απαντήσεις όμως στα ερωτήματα αυτά είναι συχνά θέμα ερμηνείας των επιγραφικών και αρχαιολογικών δεδομένων με βάση τα ευρήματα.

Όσοι δίνουν έμφαση στη «σιωπή των ευρημάτων» (*argumentum ex silentio*), στην έλλειψη δηλαδή οποιασδήποτε γραπτής μαρτυρίας από τον 12ο έως τον 8ο αιώνα π.Χ., ερμηνεύουν αυτήν την απουσία ως εξαφάνιση της γραφής και τοποθετούν την επανεμφάνισή της στον 8ο αιώνα π.Χ. ή λίγο νωρίτερα. Η ασυνέχεια της εξελικτικής διαδικασίας στη διαδοχή των γραφών στον ελλαδικό χώρο, σε συνδυασμό με το κενό διάστημα από τα τελευταία κείμενα σε Γραμμική Β μέχρι την εμφάνιση των πρώτων αλφαβητικών επιγραφών, συνηγορούν στο ότι η έλλειψη ενεπίγραφων αντικειμένων δεν είναι τυχαία αλλά σημαίνει πιθανή διακοπή κάθε γραπτής δραστηριότητας για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η θεωρία αυτή ενισχύεται και από την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων τον 12ο αιώνα π.Χ. και τις αλλαγές που ακολούθησαν στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση, των οποίων αποτέλεσμα θα μπορούσε να είναι η εξαφάνιση της γραφής σε μια περίοδο που χαρακτηριζόταν, κυρίως κατά τον 11ο και 10ο αιώνα π.Χ., από την εσωστρέφεια και την επιστροφή σε μια οικονομία αυτάρκειας και σε μικρότερους κοινωνικούς σχηματισμούς.³⁹ Από τον 10ο αιώνα π.Χ. αρχίζουν να αναπτύσσονται και πάλι οι εμπορικές δραστηριότητες διαμορφώνοντας σταδιακά τον πολιτισμό των γεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών χρόνων. Σ' αυτή τη φάση των επαφών με την ανατολική Μεσόγειο, ανάμεσα στα στοιχεία, τις ιδέες και τις τεχνικές που υιοθετήθηκαν, εντάσσεται και η εισαγωγή της αλφαβητικής γραφής.

Σε αντίθεση με την παραπάνω άποψη, άλλοι μελετητές θεωρούν τυχαία την έλλειψη επιγραφικών ευρημάτων και τοποθετούν την εισαγωγή του αλφαβητικού συστήματος γραφής πριν από τον 8ο αιώνα π.Χ. Ο Naveh⁴⁰ υποστηρίζει ότι το ελληνικό αλφάβητο παρουσιάζει ομοιότητες με την προγενέστερη του φοινικικού αλφαβήτου πρωτοχανααντική γραφή και επομένως υιοθετήθηκε πριν από τα μέσα του 11ου αιώνα π.Χ. αλλά τα παλαιογραφικά κριτήρια δεν είναι αρκετά για να αποδειχθεί μια τόσο πρώιμη υιοθέτηση, αφού η εξέλιξη των σημει-

39. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα των «σκοτεινών αιώνων» βλ. Βοκοτόπουλος 2014, 234–239.

40. Naveh 2005, 175–186.

τικών αλφαβήτων δεν είναι καταγεγραμμένη με ακρίβεια. Θεωρίες υιοθέτησης ακόμα νωρίτερα από τον 11ο αιώνα π.Χ., όπως αυτή του Bernal,⁴¹ που υποστηρίζει μια χρονολογία πολύ πριν από το 1400 π.Χ., είναι ακραίες, αφού μέχρι τον 12ο αιώνα π.Χ. στον ελλαδικό χώρο ήταν σε χρήση η Γραμμική Β και πιθανότατα δεν υπήρχε ανάγκη για ένα παράλληλο σύστημα γραφής, ενώ και τα επιγραφικά και αρχαιολογικά ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν αυτές τις απόψεις.

Περισσότερο πιθανό φαίνεται η υιοθέτηση του αλφαβητικού συστήματος γραφής να έγινε λίγο νωρίτερα από την εμφάνιση των πρώτων αλφαβητικών ευρημάτων στον ελλαδικό χώρο, ίσως τον 9ο αιώνα π.Χ.,⁴² γεγονός που θα αιτιολογούσε τη διασπορά των πρώτων αλφαβητικών επιγραφών, την ύπαρξη διαφορετικών τοπικών αλφαβήτων, τη σχετικά τελειοποιημένη μορφή του αλφαβήτου και της γλώσσας και τη χρήση της γραφής σε έμμετρες συνθέσεις. Τα επιγραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου, από την Αττική, την Εύβοια, τις Πιθηκούσες στην Ιταλία, τη Μακεδονία και την Κρήτη, από τον 8ο αιώνα π.Χ. και εξής, σχεδόν ταυτόχρονα, εμφανίζονται επιγραφές γραμμένες σε τοπικά αλφάβητα, που μαρτυρούν εξοικείωση με το αλφαβητικό σύστημα γραφής και συνηγορούν στην ύπαρξη ενός προγενέστερου σταδίου εξέλιξης και προσαρμογής του αλφαβήτου στην ελληνική γλώσσα και στις τοπικές διαλέκτους.

Ο τόπος υιοθέτησης του φοινικικού αλφαβήτου και ο τρόπος διάδοσής του στον ελλαδικό χώρο παραμένει ένα ανοιχτό ζήτημα της έρευνας. Στην πραγματικότητα ο μηχανισμός δημιουργίας και μετάδοσης ενός συστήματος γραφής παραμένει αινιγματικός όχι μόνο για το ελληνικό αλφάβητο αλλά και για άλλα συστήματα γραφής στην αρχαιότητα. Ωστόσο, το ενδιαφέρον των μελετητών για τη μετάδοση της αλφαβητικής γραφής στον ελλαδικό χώρο είναι ιδιαίτερο, ίσως επειδή είναι η πρώτη γραφή που δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο μιας κλειστής τάξης γραφέων και αξιωματούχων, διαδόθηκε πολύ γρήγορα σε αρκετές περιοχές του αρχαίου κόσμου, και αποτελεί ακόμα και σήμερα, μετά την παρέλευση τόσων αιώνων, το πιο διαδεδομένο σύστημα γραφής. Το απλό σύστημα λειτουργίας του αλφαβήτου, η εύκολη απομνημόνευση και εκμάθηση των

41. Bernal 1987, 1–19.

42. Guarducci 2008, 41–42 και Janko 2015.

πολύ λίγων συμβόλων, σε σχέση με κάθε άλλο σύστημα γραφής, η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα του σε διαφορετικές γλώσσες οδήγησε στην ταχεία επέκταση και την υιοθέτηση της αλφαβητικής γραφής από πολλούς λαούς που δεν μιλούσαν την ίδια γλώσσα. Έτσι, στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου εμφανίζονται πολλά αλφάβητα, το ελληνικό, το αραμαϊκό, το εβραϊκό, το λυδικό, το φρυγικό, το καρικό, το ετρουσκικό, το λατινικό, τα οποία προέκυψαν από το φοινικικό ή και σε δεύτερη φάση από το ελληνικό αλφάβητο.

Οι διαπιστωμένες αρχαιολογικά επαφές Ελλήνων και Φοινίκων ήδη από τον 10ο αιώνα π.Χ. αποτελούν την απαραίτητη προϋπόθεση για τη γνωριμία και την υιοθέτηση του νέου συστήματος γραφής από τους Έλληνες. Οι εμπορικές επαφές των δύο λαών ίσως είναι ικανές για τη μετάδοση του αλφαβήτου, χωρίς να απαιτείται ούτε η μακροχρόνια συνύπαρξη σε μια ορισμένη περιοχή ούτε η ύπαρξη μιας δίγλωσσης κοινότητας, όπως η Αλ-Μίνα στη βόρεια Συρία, που είχε προταθεί από πολλούς μελετητές αλλά στην οποία τελικά δεν επιβεβαιώνεται η διαρκής ελληνική παρουσία με την έννοια της μόνιμης εγκατάστασης. Το πυκνό εμπορικό δίκτυο της εποχής μέσα από τους θαλάσσιους δρόμους της Μεσογείου προσέφερε και αφορμή για πολιτισμικές ανταλλαγές, ανάμεσα στις οποίες ήταν και το αλφάβητο.

Ο εντοπισμός του ακριβούς τόπου υιοθέτησης του αλφαβήτου μάλλον δεν είναι εφικτός, τουλάχιστον με τα σημερινά αρχαιολογικά και επιγραφικά δεδομένα. Ευκολότερα όμως εντοπίζονται οι περιοχές εκείνες με το πρωιμότερο αλφάβητο, το οποίο εμφανίζει τις περισσότερες ομοιότητες με το πρότυπο φοινικικό, και διατηρεί γράμματα που δεν υπάρχουν σε άλλα τοπικά ελληνικά αλφάβητα. Οι περιοχές αυτές, αν δεν είναι ο χώρος υιοθέτησης, αποτελούν τουλάχιστον τις περιοχές, όπου για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε η νέα γραφή. Ανάμεσα στα μέρη που έχουν προταθεί (Ρόδος, Θήρα, Κύπρος, Αλ Μίνα), θεωρητικά η Κρήτη αποτελεί ίσως το ιδανικό μέρος για την υιοθέτηση του αλφαβήτου:⁴³ έχει διαπιστωμένες αρχαιολογικά σχέσεις με τους Φοίνικες και ορισμένα χαρακτηριστικά του τοπικού αλφαβήτου της παραπέμπουν στα αρχικά σχήματα γραμμάτων του φοινικικού αλφαβήτου (σχήμα γραμμάτων πλησιέστερο στο

43. Janko 2015, 7–8.

φοινικικό, απουσία συμπληρωματικών γραμμάτων Φ, Χ, Ψ, χρήση του Μ=σαν αντί του σίγμα).

Η ανάγκη για την υιοθέτηση της αλφαβητικής γραφής αποτελεί επίσης ένα ζητούμενο της έρευνας. Ενδεχομένως το αλφάβητο χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να εξυπηρετήσει τις πρακτικές ανάγκες ενός οικονομικού συστήματος παραγωγής, εμπορίας και διακίνησης αγαθών, όπως μαρτυρεί η πρώτη χρήση σημείων κεραμέως και εμπορικών συμβόλων σε αμφορείς.⁴⁴ Το κοινό στοιχείο των πρώτων σωζόμενων αλφαβητικών επιγραφών είναι ότι πρόκειται για ιδιωτικές επιγραφές, ενώ πρώτα δείγματα δημόσιων επιγραφών συνιστούν οι νομικές επιγραφές της Κρήτης, οι οποίες χρονολογούνται στον 7ο αιώνα π.Χ. Οι ιδιωτικές επιγραφές συνήθως αποτελούν δήλωση ιδιοκτησίας (γενική ονόματος + *εἶμι*), ενώ οι πρωιμότερες από αυτές είναι και έμμετρες (η οινοχόη του Διπύλου, το ποτήρι του Νέστορα, ο σκύφος του Ακεσάνδρου). Οι πρώτες έμμετρες επιγραφές, χαραγμένες σε συμποτικά αγγεία, υποδηλώνουν ότι η γραφή έπαιξε κάποιο ρόλο σε συμποτικά περιβάλλοντα και φανερώνουν τη διάθεση αστεΐσμου μέσα από τον λόγο κατά τη διάρκεια του συμποσίου, αλλά δεν αποδεικνύουν ότι η αιτία υιοθέτησης του αλφαβήτου ήταν η καταγραφή έμμετρων ποιητικών συνθέσεων.⁴⁵ Τα ευρήματα αυτά είναι τυχαία και δεν είναι γνωστό αν και κατά πόσον αποτελούσαν διαδεδομένη επιγραφική συνήθεια της εποχής. Τουλάχιστον όμως επιβεβαιώνουν τη διασπορά του αλφαβήτου σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ., τη σύνδεσή του με κοινωνικές δραστηριότητες και τη χρήση του όχι μόνο για πρακτικούς σκοπούς, αλλά και για τη χάραξη, ίσως και τη σύνθεση, μικρών ποιημάτων.

Χαρακτηριστικό των πρώιμων αρχαϊκών αλφαβήτων, των αλφαβήτων δηλαδή που χρησιμοποιούνται στον ελλαδικό χώρο από τον 8ο έως περίπου τον 4ο αιώνα π.Χ., είναι η ποικιλομορφία τους. Δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί αν αυτά προέκυψαν με εξελικτικές διαφοροποιήσεις από ένα πρωταρχικό αλφάβητο ή αν υπήρχαν εξ αρχής κάποια διαφοροποιημένα αλφάβητα. Παρά τις βα-

44. Ο Papadopoulos (1994) αναφέρει σημεία κεραμέως πριν από την όπηση (Ατική, Εύβοια, Τωρώνη) που χρονολογούνται στην πρώτη εποχή του σιδήρου. Για τα χαράγματα σε κεραμική του 8ου αιώνα π.Χ. από τη Μεθώνη Περείας βλ. *Μεθώνη Περείας I*, 307–310.

45. Ο Powell (1989, 321–350) υποστηρίζει ότι το αλφάβητο σχεδιάστηκε για την καταγραφή της επικής ποίησης. Βλ. και Teodorsson 2006.

οικές ομοιότητες τους, έχουν ταυτόχρονα τόσες διαφορές, ώστε περίπου κάθε περιοχή ή πόλη εμφανίζει το δικό της αναγνωρίσιμο αλφάβητο το οποίο ακολουθεί τη δική του εξελικτική πορεία. Πολλοί λόγοι οδηγούν σε λιγότερο ή περισσότερο δραστικές αλλαγές στο αλφάβητο με το πέρασμα των χρόνων, όπως προσαρμογές σε διαλεκτικά στοιχεία, σιλιστικές επιλογές των χαρακτών, πρακτικές ανάγκες, ακόμα και πιθανές δημόσιες παρεμβάσεις από την πόλη. Ωστόσο, η αυστηρή χρήση ενός συγκεκριμένου τοπικού αλφαβήτου σε μια περιοχή, ή για παράδειγμα σε μια μητρόπολη και στην αποικία της, αποτελεί επιλογή της ίδιας της πόλης και ίσως λειτουργεί και ως στοιχείο της πολιτικής και εθνικής της ταυτότητας.⁴⁶

Για την κατανόηση και ερμηνεία της λειτουργίας των τοπικών αρχαϊκών αλφαβήτων του ελληνικού κόσμου, έχουν γίνει αρκετές απόπειρες ταξινόμησης και κατηγοριοποίησης. Αρχικά ο Adolph Kirchhoff⁴⁷ ταξινόμησε τα αρχαϊκά αλφάβητα με κριτήριο τη χρήση των συμπληρωματικών γραμμάτων (Φ, Χ, Ψ) και αποτύπωσε στον χάρτη με διαφορετικά χρώματα τις τέσσερις κατηγορίες που προέκυψαν: πράσινο για τις περιοχές χωρίς συμπληρωματικά γράμματα (δωρικά νησιά νότιου Αιγαίου: Κρήτη, Θήρα, Μήλος)· μπλε για τις περιοχές της ανατολικής ομάδας, το οποίο διακρίνεται σε βαθύ μπλε (όταν χρησιμοποιούνται και τα τρία συμπληρωματικά γράμματα: Κόρινθος, Μέγαρα, Ρόδος, Χίος, Κέρκυρα, Λευκάδα, δυτική Μικρά Ασία, Μακεδονία κλπ.) και σε ανοιχτό μπλε (όταν χρησιμοποιούνται μόνο τα δύο πρώτα: Ατική, Αίγινα, Πάρος, Νάξος, Δήλος, Σίφνος, Θάσος κλπ.)· και κόκκινο για τις περιοχές της δυτικής ομάδας (Θεσσαλία, Εύβοια, Βοιωτία, Φωκίδα, Λοκρίδα, υπόλοιπη Πελοπόννησος, Κεφαλλονιά, Κάτω Ιταλία, Σικελία, Λυκία κλπ.). Η Margherita Guarducci ανέλυσε περισσότερο τις διαφορές των αρχαϊκών αλφαβήτων δίνοντας και ένα συνοπτικό πίνακα με σχήματα γραμμάτων. Η πολύ πιο συστηματική όμως και αναλυτική κατάταξη σε πίνακα των γραμμάτων όλων των αρχαϊκών αλφαβήτων από τη Lilian Jeffery κατέδειξε ότι οι διαφορές των αλφαβήτων δεν περιορίζονται μόνο

46. Ο Luraghi (2010, 72–73 και 88) υποστηρίζει ότι τα τοπικά αλφάβητα συνδέονταν με την αρχαϊκή πόλη και με τις τοπικές διαλέκτους και λειτουργούσαν και ως «γλωσσικοί δείκτες» για τα πολιτικά όρια μεταξύ των πόλεων.

47. Ο Kirchhoff (1877) παραθέτει χάρτη και πίνακα με τα σχήματα γραμμάτων των τοπικών αλφαβήτων. Βλ. επίσης Guarducci 2008 και Jeffery 1990.

στα συμπληρωματικά γράμματα αλλά είναι πολύ πιο σύνθετες. Η αναλυτική αυτή κατηγοριοποίηση της Jeffery επέτρεψε την υπό προϋποθέσεις απόδοση μιας επιγραφής σε συγκεκριμένη περιοχή ανάλογα με το αλφάβητό της. Εντούτοις, ανάλογη αναλυτική μελέτη για τα αλφάβητα μετά την κλασική εποχή δεν έχει γίνει ακόμα, παρά το γεγονός ότι τόσο ο Larfeld όσο και η Guarducci⁴⁸ προσφέρουν ενδεικτικούς πίνακες για την εξέλιξη των σχημάτων των γραμμάτων του αλφαβήτου. Οι διαφοροποιήσεις όμως ιδιαίτερα μετά το τέλος της ελληνιστικής περιόδου είναι πολύ περισσότερες. Η τέτοιου είδους κατηγοριοποίηση του ελληνικού αλφαβήτου κατά πόλεις και περιοχές είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί επιτρέπει την κατά προσέγγιση χρονολόγηση των επιγραφών με κριτήριο την εξέλιξη και τις διαφοροποιήσεις των σχημάτων των γραμμάτων σε συνδυασμό με άλλα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά.

Η ουσιαστική διαφορά του ελληνικού από το συμφωνικό φοινικικό αλφάβητο, το οποίο είχε γράμματα μόνο για τα σύμφωνα και προϋπέθετε γνώση της γλώσσας για να συμπληρωθούν τα φωνήεντα ανάλογα με τα συμφραζόμενα, ήταν η προσθήκη των φωνηέντων ή μάλλον η αλλαγή της φωνητικής αξίας ορισμένων σχημάτων του φοινικικού αλφαβήτου από συμφωνική σε φωνηεντική. Έτσι, προέκυψαν τα φωνήεντα στο ελληνικό αλφάβητο (Α από το *aleph*, Ε από το *he*, Ι από το *yod*, Ο από το *ayin* και Υ από το *waw*) και δημιουργήθηκε μία γραφή που αποδίδει πολύ πιο πιστά από όλες τις προηγούμενες την ελληνική γλώσσα, εξυπηρετώντας ουσιαστικά το κλιτικό της σύστημα. Υπάρχει η άποψη ότι ορισμένα γράμματα είχαν ήδη αποκτήσει φωνηεντική αξία και στο φοινικικό αλφάβητο ή ότι ορισμένες από τις λαρυγγικές παύσεις ακούγονταν ως φωνήεντα από τους ομιλητές της ελληνικής γλώσσας. Ωστόσο, η παγίωση και η ευρεία χρήση των φωνηέντων ήταν χαρακτηριστικό του ελληνικού αλφαβήτου. Η αντιστοιχία βέβαια μεταξύ σχημάτων και φθόγγων δεν ήταν απόλυτη αλλά οι κατά τόπους βελτιώσεις και τροποποιήσεις είχαν στόχο την επίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων και τη σταδιακή τελειοποίηση του αλφαβήτου. Για παράδειγμα σε ορισμένα από τα αρχαϊκά αλφάβητα δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ μακρών και βραχέων φωνηέντων και συχνά το ίδιο σχήμα αντιστοιχεί σε περισσότερους φθόγγους (π.χ. το σχήμα Ο απέδιδε, ανάλογα με τα συμφραζόμενα, το βραχύ και

48. Η Guarducci (2008, 110–114) παραθέτει τα βασικά σχήματα γραμμάτων για τα αλφάβητα μετά τον 5ο αιώνα π.Χ.

το μακρό *ο* και το *ου*· το *Ε* αντιστοιχούσε στο *ε*, στο *η* και στο *ει*· το σχήμα *F* σε ορισμένες περιοχές απέδιδε το ημίφωνο δίγαμμα αλλά και το σύμφωνο *β*).

Ορισμένες τροποποιήσεις στο φοινικικό αλφάβητο ήταν απαραίτητες για την προσαρμογή του στην ελληνική γλώσσα.⁴⁹ Έτσι, από το φοινικικό *waw* (*F*) προέκυψαν το ύψιλον και το δίγαμμα, το οποίο είχε διαφορετικό σχήμα στα διάφορα τοπικά αλφάβητα και σταδιακά εγκαταλείφθηκε. Τροποποιήσεις έγιναν και στα συριστικά σύμφωνα του φοινικικού αλφαβήτου, τα οποία δεν ήταν όλα απαραίτητα στην ελληνική γλώσσα και η χρήση τους ήταν πολύ διαφοροποιημένη στα τοπικά αλφάβητα. Στις περισσότερες περιοχές διατηρείται το φοινικικό *shin* (=Σ) ως σίγμα, ενώ σε ορισμένα τοπικά αλφάβητα χρησιμοποιείται το *tsade* (*M=σαν*) αντί του σίγμα. Το *samek* (Ξ) χρησιμοποιήθηκε ως σχήμα σε ορισμένες περιοχές για να αποδώσει το ζήτα, ενώ αργότερα απέκτησε τη φωνητική αξία του ξι. Σε ορισμένα τοπικά αλφάβητα προστέθηκαν τα λεγόμενα συμπληρωματικά γράμματα (*Φ, Χ, Ψ*), που δεν υπήρχαν στο φοινικικό, των οποίων η χρήση επεκτάθηκε σταδιακά και στα υπόλοιπα αλφάβητα. Γενικά, θεωρείται ότι αυτή η προσθήκη έγινε σε στάδιο μεταγενέστερο της υιοθέτησης και γι' αυτόν τον λόγο τα αλφάβητα χωρίς τα συμπληρωματικά γράμματα θεωρούνται πρωιμότερα.

Καθώς η γραφή είναι μια δυναμική και εξελικτική διαδικασία, το αλφάβητο από τον 8ο έως τον 4ο αιώνα μ.Χ. πέρασε από πολλά εξελικτικά στάδια, η μελέτη των οποίων παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τη χρονολόγηση των επιγραφών και γενικότερα για τον αλφαριθμητισμό στην αρχαία ελληνική κοινωνία. Για την ακριβέστερη χρονολόγηση των επιγραφών αυτών χρειάζεται εξειδικευμένη παρατήρηση των λεπτομερειών του κάθε αλφαβήτου κατά περιοχή και οπωσδήποτε η συνεξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων.

Τα αρχαϊκά αλφάβητα είναι αμέσως αναγνωρίσιμα λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους: φορά των γραμμάτων επί τα λαιά (σπανιότερα ες ευθύ) ή βουστροφνδόν για πολύστιχα κείμενα, χαρακτηριστικά σχήματα γραμμάτων, στίξη συνήθως με στιγμές σε κάθετη διάταξη ή κάθετη κεραία η οποία συχνά χωρίζει λέξεις ή ομάδες λέξεων. Σταδιακά μέχρι και τον 4ο αιώνα π.Χ., ανάλογα με την περιοχή, εγκαταλείπεται η επί τα λαιά και η βουστροφνδόν φορά γραφής,

.....
49. Για τις τροποποιήσεις του φοινικικού αλφαβήτου βλ. Woodard 1997, 133–139, Ruijgh 1998 και Slings 1998. Για την προέλευση των συμπληρωματικών γραμμάτων βλ. και Powell 1987.

όπως και ορισμένα αρχαϊκά γράμματα (το δίγαμμα, το κόππα και το σαν), και παρατηρούνται αλλαγές στα σχήματα των γραμμάτων, τα οποία γίνονται ομοιόμορφα με μικρές διαφοροποιήσεις σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, χωρίς τις επιμέρους διαφορές των αρχαϊκών αλφαβήτων. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται στη σταδιακή εξάπλωση του ιωνικού αλφαβήτου το οποίο και υιοθέτησαν οι ελληνικές πόλεις, εγκαταλείποντας τα τοπικά αρχαϊκά αλφάβητα. Μάλιστα στην Αθήνα η αλλαγή αυτή καθιερώθηκε και επισήμως για τα δημόσια κείμενα με ψήφισμα της Εκκλησίας του Δήμου μετά από πρόταση του ρήτορα Αρχίνου, όταν επώνυμος άρχων ήταν ο Ευκλείδης (403/2 π.Χ.). Αυτό το αλφάβητο, γνωστό ως «ευκλείδειο», επεκτάθηκε σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και σταδιακά αντικατέστησε τα προηγούμενα τοπικά αλφάβητα μέχρι τα μέσα ή το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. Δεν σώζονται επίσημες αποφάσεις από άλλες πόλεις, όπως το ψήφισμα του Αρχίνου, αλλά είναι πολύ πιθανόν η καθιέρωση του νέου αλφαβήτου να έγινε με παρόμοιο τρόπο, τουλάχιστον όσον αφορά τις δημόσιες επιγραφές των οποίων η χάραξη ήταν έργο της επίσημης πολιτείας. Με την υιοθέτηση του «ευκλείδειου» αλφαβήτου κατά το τέλος περίπου της κλασικής εποχής και μέχρι το τέλος της ελληνιστικής εποχής το αλφάβητο διακρίνεται και πάλι από συγκεκριμένα και διακριτά χαρακτηριστικά:⁵⁰ η φορά γραφής είναι ες ευθύ, τα σχήματα και το μέγεθος των γραμμάτων είναι ομοιόμορφα, εμφανίζονται συμπληρήματα γραμμάτων και εγκαταλείπεται η συχνή στίξη μεταξύ των λέξεων, η οποία χρησιμοποιείται πλέον μόνο για μεγαλύτερα νοηματικά σύνολα. Προς το τέλος της εποχής αρχίζουν οι κεραίες των γραμμάτων να καμπυλώνουν και στα άκρα των κεραιών εμφανίζονται ακρέμονες (arices) ή μικρές απολήξεις. Από την ρωμαϊκή εποχή έως και τους πρώτους μεταχριστιανικούς χρόνους τα παραπάνω γενικά χαρακτηριστικά είναι σταθερά αλλά εμφανίζονται και ορισμένες σιλιστικές επεμβάσεις που χωρίς να αλλάζουν καθοριστικά εντούτοις διαφοροποιούν το σχήμα των γραμμάτων: μνηοειδή σχήματα γραμμάτων, ανοιχτό σχήμα του Ω όπως η μεταγενέστερη μικρογράμματα μορφή του, σχήματα μερικών γραμμάτωνγωνιώδη, ρομβοειδή ή τετραγωνισμένα, διακοσμήσεις στις κεραίες (π.χ. σπειροειδή και καμπύλα διακοσμητικά στοιχεία σε εσωτερικές κεραίες), αισθητή αύξηση των συμπληρημάτων γραμμάτων και συντομογραφίες. Ωστόσο,

.....

50. Για την εξέλιξη του σχήματος των γραμμάτων στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο βλ. McLean, 2002, 40–44.

παρά τα γενικά αυτά χαρακτηριστικά του αλφαβήτου, τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά της ύστερης περιόδου δεν έχουν μελετηθεί διεξοδικά, για να είναι διακριτά τα εξελικτικά στάδια του αλφαβήτου. Μετά τον 3ο αιώνα μ.Χ. δεν φαίνεται να υπάρχει μια σταθερή εξέλιξη του σχήματος των γραμμμάτων αλλά αντίθετα η τάση να χρησιμοποιούνται διαφορετικά σχήματα για το ίδιο γράμμα στην ίδια επιγραφή.⁵¹

Το κείμενο μιας αρχαίας επιγραφής γραφόταν με κεφαλαία γράμματα, συνεχόμενα, χωρίς κενά μεταξύ των λέξεων και μεταξύ των στίχων του κειμένου. Αρχικά, δεν ήταν αναγκαίο να συμπίπτει το τέλος της λέξης με το τέλος του στίχου, ούτε να τηρείται ο συλλαβισμός στον χωρισμό των λέξεων, με αποτέλεσμα συχνά να χωρίζεται η λέξη στο σημείο όπου δεν αρκεί η επιφάνεια για τη χάραξη του επόμενου γράμματος, το οποίο χαράσσεται στον επόμενο στίχο.

Η στίξη των κειμένων και ο χωρισμός των λέξεων δεν είχαν τον ρόλο που έχουν σε ένα σημερινό κείμενο και πέρασαν από διάφορα εξελικτικά στάδια. Στις πρώιμες επιγραφές δεν φαίνεται να υπάρχει ένας ομοιόμορφος τρόπος χρήσης των σημείων στίξης. Υπάρχουν επιγραφές με στίξη μετά από κάθε λέξη, άλλες πιο αραιά και άλλες χωρίς καθόλου στίξη. Αρχικά, χρησιμοποιούνται σημεία στίξης (π.χ. δύο ή περισσότερες στιγμές σε κάθετη διάταξη, μία κάθετη κεραία, ανοικτό ημικύκλιο και αργότερα άλλα σύμβολα, όπως κλεψύδρα, φύλλο κισσού κλπ.) μετά από κάθε λέξη ή μικρό λεκτικό σύνολο (π.χ. άρθρο και ουσιαστικό), πιθανόν ως κατάλοιπα από το φοινικικό συμφωνικό αλφάβητο, στο οποίο ήταν αναγκαίο να δηλωθεί το τέλος της λέξης, το οποίο όμως ήταν εμφανές στην ελληνική γλώσσα από την κατάληξη. Αυτή η συχνή στίξη ουσιαστικά δεν ισοδυναμεί με το σημερινό κενό, το κόμμα ή την τελεία, αλλά περισσότερο σηματοδοτεί το τέλος λέξης ή μικρών λεκτικών συνόλων, χωρίς να είναι βέβαιο αν βοηθούσε στην ανάγνωση. Σταδιακά, τα σημεία στίξης εμφανίζονταν στο τέλος μεγαλύτερων νοηματικών ενοτήτων, επισημαίνοντας την αλλαγή νοήματος. Η αλλαγή αυτή σημειωνόταν επίσης με κενό στο τέλος του στίχου ή με κενό ενός ολόκληρου στίχου. Με αυτόν τον τρόπο γινόταν κάποιας μορφής παραγραφοποίηση. Σε μεγαλύτερα πολύστιχα κείμενα που γράφονταν συνήθως σε τοίχους ενός κυρίου και όχι σε στήλες με συγκεκριμένο και σχετικά μικρό πλάτος, το κείμενο

51. McLean 2002, 44 και σημ. 13, 14.

ακολουθούσε τη διάταξη του παπυρικού κειμένου, δηλαδή γραφόταν σε κάθετες στήλες με ορισμένο σταθερό πλάτος, οι οποίες χωρίζονταν μεταξύ τους με μικρό κενό πλάτους ενός, δύο ή και περισσότερων γραμμάτων.

Το αρχαίο κείμενο χαράσσεται πάνω στη σκληρή επιφάνεια με τρεις διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με τη φορά των γραμμάτων: *επί τα λαιά*, *βουστροφηδόν* και *εξ ευθύ*. Οι άλλοι τρόποι που αναφέρονται παρακάτω αφορούν περισσότερο τη στοίχιση και τη διάταξη του κειμένου πάνω στην επιφάνεια. Οι τρόποι διάταξης στην ενεπίγραφη επιφάνεια μπορεί να υπαγορεύονται από τη φύση και τις ιδιαιτερότητες του φορέα γραφής, την εκμετάλλευση του υπάρχοντος χώρου για χάραξη (π.χ. σε έναν κίονα, ένα άγαλμα ή στο ενδιάμεσο ζωγραφικών παραστάσεων ενός αγγείου) ή στυλιστικές επιλογές μιας συγκεκριμένης εποχής και περιοχής.

Επί τα λαιά: το κείμενο της επιγραφής έχει φορά από δεξιά προς τα αριστερά. Αυτή η φορά υπάρχει μόνο σε αρχαϊκές επιγραφές, επειδή πιθανόν είναι ο χαρακτηριστικός τρόποςφοράς των γραμμάτων του φοινικικού αλφαβήτου, τα σχήματα των οποίων υιοθετήθηκαν και για το ελληνικό αλφάβητο. Ωστόσο, ακόμα και την αρχαϊκή εποχή, κείμενα ενός στίχου μπορεί να έχουν φορά είτε *επί τα λαιά* είτε *εξ ευθύ*. Όταν το κείμενο αποτελείται από περισσότερους στίχους, τότε όλοι χαράσσονται *επί τα λαιά* (ή συνθηθέτερα *βουστροφηδόν*).

Βουστροφηδόν: η φορά γραφής αλλάζει εναλλάξ σε κάθε στίχο (η λέξη είναι σύνθετη από το *βοῦς* + *στρέφειν* και σημαίνει τον τρόπο που στρέφουν τα βόδια στο όργωμα του χωραφίου).⁵² Η *βουστροφηδόν* φορά γίνεται αμέσως αντιληπτή, γιατί, εκτός από κάποια γράμματα που είναι απολύτως συμμετρικά ή κλειστά (π.χ. Ι, Ο, Θ, Τ), τα υπόλοιπα (π.χ. Β, Γ, Ε, Κ, Ν) χαράσσονται αντίστροφα, γεγονός που βοηθά τον αναγνώστη να παρακολουθήσει τη φορά του κειμένου. Η *βουστροφηδόν* φορά ίσως είχε πρακτική χρησιμότητα σε μνημειακές επιγραφές πάνω σε τοίχους κτιρίων, όπου το κείμενο εκτεινόταν σε μεγάλη επιφάνεια και η πρώτη σειρά του κειμένου είχε πάντοτε φορά *επί τα λαιά*, σηματοδοτώντας έτσι την αρχή του. Η χρησιμότητα αυτή μάλλον δεν είχε καμία πρακτική αξία για

52. Ο Παιουανίας (5176) παραλληλίζει τη *βουστροφηδόν* γραφή με τον δίαυλο, που ήταν αγώνισμα δρόμου κατά το οποίο ο αθλητής έπρεπε τρέχοντας να διανύσει την απόσταση του σταδίου προς τη μία κατεύθυνση και να επιστρέψει αντίθετα.

τη χάραξη κειμένων μικρότερου μεγέθους π.χ. πάνω σε στήλες, όστρακα, αγγεία κλπ. Ίσως η σύμβαση αυτή θεωρήθηκε αναπόσπαστο στοιχείο της λειτουργίας της γραφής και με το πέρασμα των αιώνων σταδιακά άλλαξε.

Ες ευθύ: φορά γραφής από αριστερά προς τα δεξιά, όμοια με τον σημερινό τρόπο γραφής. Φαίνεται ότι η *επί τα λαιά* και η *ες ευθύ* φορά γραφής συνυπήρξαν ήδη από την αρχή της υιοθέτησης του αλφαβήτου, γιατί σώζονται πρώιμες επιγραφές ενός στίχου με φορά και *ες ευθύ*. Η *ες ευθύ* φορά επικράτησε σε όλες τις περιοχές του ελληνικού κόσμου ως αποκλειστική φορά γραφής μέχρι το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., όταν δηλαδή και υιοθετήθηκε το ενιαίο αλφάβητο.

Τα περισσότερα κείμενα δεν έχουν κάποια ιδιαίτερη διάταξη στην επιφάνεια. Προσαρμόζονται στις διαστάσεις του προς χάραξη χώρου και η συμμετρία τους εξαρτάται από την εποχή, την ικανότητα του χαρακτή και το προς χάραξη αντικείμενο. Εκτός ίσως από τη στοιχηδόν διάταξη που είναι στυλιστική επιλογή και δεν υπαγορεύεται από τον φορέα γραφής, οι υπόλοιποι τρόποι διάταξης της γραφής εξαρτώνται κυρίως από τους περιορισμούς που θέτει το ίδιο το αντικείμενο και η αναγνωσιμότητα της επιγραφής.

Στοιχηδόν: τα γράμματα βρίσκονται σε απόλυτη οριζόντια και κάθετη στοίχιση και ισαπέχουν μεταξύ τους, ενώ παράλληλα έχουν το ίδιο ύψος και πλάτος (εκτός από το στενότερο Ι). Η στοιχηδόν διάταξη αποτελεί στυλιστική επιλογή, καθώς δεν εξυπηρετεί κάποιο άλλο σκοπό. Για να επιτευχθεί η απόλυτη συμμετρία, ο χαρακτή σχεδίαζε οριζόντιες και κάθετες γραμμές στην επιφάνεια προς χάραξη και εντός των σχηματιζόμενων τετραγώνων τοποθετούσε τα γράμματα της επιγραφής. Η στοιχηδόν διάταξη χρησιμοποιείται κυρίως στις ατικές επιγραφές από το τέλος του 6ου ως τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. αλλά εμφανίζεται και σε άλλες περιοχές, όπως η Δήλος (η οποία ήταν κάτω από αθηναϊκή επιρροή), η Επίδαυρος, η Βοιωτία, οι Δελφοί, η Σάμος. Αυτός ο τρόπος γραφής εγκαταλείφθηκε πιθανόν επειδή επικράτησε ο κανόνας το τέλος της συλλαβής ή της λέξης να συμπίπτει με το τέλος του στίχου, πράγμα που δεν μπορούσε να ελέγξει ο χαρακτή με τη στοιχηδόν γραφή,⁵³ αλλά ίσως και λόγω κό-

53. McLean 2002, 45 και σημ. 19.

στους, αφού η συγκεκριμένη διάταξη απαιτούσε περισσότερο χώρο για τη χάραξη ενός κειμένου.

Πλινθηδόν: η επιγραφή χαράσσεται περιμετρικά στην άνω επιφάνεια της λίθινης βάσης (ενός πλίνθου) ενός αναθήματος.

Κιονηδόν: η επιγραφή χαράσσεται σε κάθετη διάταξη σε ένα κίονα και εντός των ραβδώσεών του.

Σπειρηδόν: η επιγραφή χαράσσεται με τη μορφή σπείρας ή οφιοειδώς ως κυματιστή γραμμή.

Σπυριδόν: η επιγραφή έχει τη μορφή σπυρίδος (καλάθου) πλατύτερη στο άνω τμήμα και συνεχώς μειούμενη ως το κάτω τμήμα της.

Ες κύκλου σχήμα: σε κυκλικό σχήμα, το οποίο ενίοτε υπαγορεύεται από το σχήμα του φορέα γραφής, π.χ. χάραξη μιας επιγραφής περιμετρικά στην κυκλική βάση ενός αγγείου.

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ: ΦΟΡΕΙΣ ΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΧΑΡΑΞΗΣ

Η επιγραφή δεν λειτουργεί όπως ένα γραπτό κείμενο σε πάπυρο ή όπως ένα σύγχρονο χειρόγραφο ή τυπωμένο σε χαρτί κείμενο αλλά ως αναπόσπαστο μέρος του φορέα της, ως μέρος δηλαδή ενός τρισδιάστατου αντικειμένου, και συνεπώς δεν μπορεί πλήρως να κατανοηθεί και ερμηνευθεί εκτός των συμφραζομένων της. Μια επιτύμβια στήλη κατασκευάστηκε για να χαραχτεί πάνω της το όνομα του νεκρού ή ένα επίγραμμα, τα οποία αποκτούν ολοκληρωμένο νόημα μόνο όταν συνδυαστούν με το αντικείμενο-φορέα τους. Πολλές φορές, όταν η σχέση αυτή διαταραχτεί, για παράδειγμα αν βρεθεί μόνο η ενεπίγραφη βάση χωρίς το άγαλμα ή το ανάθημα που έφερε πάνω της, η ερμηνεία της επιγραφής θα μένει για πάντα ημιτελής. Ο υλικός χαρακτήρας της, ο χώρος στον οποίο προορίστηκε να εκτεθεί (ένα ψήφισμα σε στήλη που στήθηκε στην αγορά σε δημόσια θέα) ή κάποιες φορές να κρυφτεί (μια κατάρα σε μολύβδινο έλασμα μέσα σ' έναν τάφο), ο τρόπος διάταξης και η θέση του κειμένου, το μέγεθος των γραμμάτων, τα σκόπιμα κενά αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία, τα οποία συμβάλλουν στην προσέγγιση, κατανόηση και ερμηνεία κάθε επιγραφής.

Στην αρχαιότητα σχεδόν κάθε υλικό και κάθε αντικείμενο μπορούσε να χρησιμοποιήσει ως φορέας γραφής.⁵⁴

Πέτρα: ακατέργαστοι φυσικοί βράχοι, κατεργασμένοι λίθοι ως δομικό στοιχείο οικοδομημάτων, ασβεστολιθικές ή μαρμαρίνες στήλες, βωμοί, αγάλματα.

Μέταλλο: χάλκινα, χρυσά και ασημένια αντικείμενα, όπως αγγεία και αγάλματα, μεταλλικές χάλκινες πλάκες ή μολύβδινα και χρυσά ελάσματα, κοσμήματα, όπλα.

.....
54. Για επιγραφές σε λίθο και άλλα αντικείμενα βλ. Cook 1987, 20–61.

Πηλός: αγγεία, όστρακα, πήλινα αντικείμενα π.χ. ειδώλια, υφαντικά βάρη, λυχνάρια.

Οστά: αστράγαλοι ή άλλα οστέινα αντικείμενα.⁵⁵

Αυτά τα υλικά διατηρήθηκαν στο πέρασμα του χρόνου και έτσι οι περισσότερες σωζόμενες επιγραφές σώζονται, επειδή ήταν χαραγμένες σε λίθινα, πήλινα, μεταλλικά ή οστέινα αντικείμενα.

Αντίθετα, έχουν χαθεί σχεδόν όλες οι επιγραφές που είχαν γραφεί ή χαραχτεί σε υλικά που δεν διατηρούνται με την πάροδο του χρόνου. Σώζονται ελάχιστα ενεπίγραφα αντικείμενα από ξύλο, ενώ υπάρχουν λογοτεχνικές μαρτυρίες και λίγα αρχαιολογικά ευρήματα που μαρτυρούν ότι μια τέτοια χρήση ήταν συχνότατη. Η γραφή σε ξύλινους πίνακες με ζωγραφισμένες παραστάσεις ως αφιερώματα σε θεούς αποτελούσε μάλλον συνηθισμένη πρακτική στους αρχαίους ναούς αλλά σώζεται ένα μοναδικό εύρημα της αρχαϊκής εποχής,⁵⁶ όπου αναγράφονται με μαύρο χρώμα στη ζωγραφισμένη επιφάνεια τα ονόματα πιθανότατα των αναθετών. Επίσης, ξύλινες πινακίδες χρησιμοποιούνταν ως φορείς γραφής,⁵⁷ αφού προηγουμένως είχαν υποστεί κατεργασία βάθυνσης της επιφάνειάς τους. Η επιφάνεια της πινακίδας εντός ενός περιμετρικού πλαισίου καλυπτόταν με στρώμα κεριού και η χάραξη γινόταν με την αιχμηρή άκρη μιας γραφίδος, ενώ η άλλη πεπλατυσμένη άκρη της χρησιμοποιείτο για το σβήσιμο στο μαλακό κέρι. Αυτές οι πινακίδες, συχνά με τη μορφή δίπτυχου ή τρίπτυχου, προορίζονταν κυρίως για ιδιωτική χρήση, για πρόχειρες σημειώσεις ή εμπορικές συναλλαγές, αφού είχαν το πλεονέκτημα να μπορούν να επαναχρησιμοποιηθούν. Κάποιες φορές στην εξωτερική τους επιφάνεια γραφόταν με μελάνι ή χαρασό-

55. Για ενεπίγραφους οστέινους αστράγαλους βλ. Amandry 1984, 370–375.

56. Η Guarducci (2008, 318–319 και πίν. VII) σχολιάζει την αναθηματική επιγραφή σε ξύλινο πίνακα από το σπήλαιο Πιτσών, δυτικά της Σικυώνας.

57. Τέτοιες ξύλινες πινακίδες παραπέμπουν πιθανότατα στον *πιυκτό πίνακα* του Ομήρου (Ζ 169) και απεικονίζονται σε αγγεία της κλασικής εποχής. Εκτός από το εύρημα στο ναυάγιο του Ulu Burun του 1300 π.Χ., μία τέτοια πινακίδα βρέθηκε και στο σπήλαιο της Ινάτου στην Κρήτη, για την οποία βλ. Parasannas (2003, 73–76: για τη χρονολόγηση της πινακίδας και των ευρημάτων από την Ινάτο, και 76–83: για τη χρήση των ξύλινων πινακίδων στην αρχαιότητα). Επίσης, για τις ξύλινες πινακίδες στη ρωμαϊκή εποχή βλ. Cooley 2012, 73–82 και εικ. 1.21–23.

ταν το εσωτερικό κείμενο ή η περίληψή του και σφραγίζονταν με κερί, παρουσία μαρτύρων, για τη διασφάλιση του περιεχομένου, αν ήταν απαραίτητο, όπως π.χ. στην περίπτωση ενός συμβολαίου.⁵⁸

Ξύλινες πινακίδες, που ονομάζονταν *λευκώματα* και ήταν επιχρισμένες με γύψο, στον οποίο ζωγράφιζαν τα γράμματα, χρησιμοποιούσαν και στην κλασική Αθήνα για επίσημα κείμενα της πόλης, τα οποία προφανώς ήθελαν να δημοσιοποιήσουν για μικρό χρονικό διάστημα, χωρίς να έχουν τον μόνιμο χαρακτήρα των νομικών κειμένων σε λίθο. Ο Robert⁵⁹ ορθά παρομοιάζει αυτήν την πρακτική με την αντίστοιχη σημερινή τοιχοκόλληση, η οποία είχε διαφορετικό σκοπό από τη χάραξη σε λίθο των δημοσίων διατάξεων και αποφάσεων της πόλης. Επίσης, για την αναγραφή νομικών διατάξεων κυρίως στην αρχαία Αθήνα χρησιμοποιούσαν ξύλινους περιστρεφόμενους πίνακες (*ἄξονες*) και ξύλινες κατασκευές με τη μορφή τρίπλευρης πυραμίδας ή οβελίσκου (*κύρβεις*).⁶⁰

Ως φορείς γραφής χρησιμοποιούνταν και άλλα φθαρτά υλικά εκτός από τον πάπυρο, όπως ύφασμα, δέρμα, φύλλα δέντρων, των οποίων τη χρήση γνωρίζουμε από λογοτεχνικές μαρτυρίες ή αρχαιολογικά ευρήματα. Μαρτυρείται για παράδειγμα η χρήση φύλλων, συνήθως ελιάς, στη διαδικασία του οστρακισμού (*πεταλισμός* στις Συρακούσες και *έκφυλλοφορία* στην Αθήνα),⁶¹ ενώ υπάρχει μαρτυρία και για *ένυφασμένα γράμματα*, γράμματα πιθανότατα κεντημένα ή σχεδιασμένα κατά την ύφανση.⁶²

Πριν από τη χάραξη του κειμένου της επιγραφής αρκετές φορές είναι απαραίτητη η κατεργασία της επιφάνειας του φορέα της, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για

58. Για την πρακτική αυτή κατά τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. Cooley 2012, 73–75 και εικ. 1.21.

59. Robert 1981, 24–25.

60. Ο Davies (2011, 1–35) συζητά όλες τις θεωρίες που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη μορφή και τη χρησιμότητα των *ἄξόνων* και των *κύρβων* και προτείνει το οξύμα, το υλικό και τον σκοπό της αναγραφής νομικών κειμένων στο κάθε αντικείμενο με βάση λογοτεχνικές και επιγραφικές πηγές.

61. Για τη χρήση φύλλων στον οστρακισμό βλ. Aidoni & Tsouli 2001, 70 και Pinney & Hamilton 1982, για πιθανή αναπαράσταση σε αμφορέα της χρήσης φύλλων σε ψηφοφορία. Βλ. επίσης Διόδωρος ΙΙ.87.1.4–5 και Αισκίνης Ι σόλοιο ΙΙΙ.

62. IG ΙΓ² 1514, col. ΙΙ.17–9.

λίθο.⁶³ Μετά την εξόρυξη και την προετοιμασία του λίθου, αυτός θα χρησιμεύσει ως δομικό υλικό ή θα μετατραπεί σε στήλη ή βάση για κάποιο ανάθημα. Κανονικά το σημείο που θα χαραχτεί η επιγραφή πρέπει να έχει προβλεφθεί, πριν αρχίσει η διακόσμηση του λίθου. Η επιφάνεια που θα χρησιμοποιηθεί ως ενεπίγραφη είναι συνήθως η πρόσθια όψη του μνημείου ή της στήλης αλλά συχνά ο χαρακτήρας εκμεταλλεύεται τις πλάγιες όψεις και τον κάθε κενό χώρο ανάμεσα στις παραστάσεις. Στις πρώιμες αρχαϊκές επιγραφές παρατηρείται το φαινόμενο η επιγραφή να προσαρμόζεται στον φορέα γραφής και να χαράσσεται ή ζωγραφίζεται σε κάθε κενό χώρο, έχοντας κατά κάποιον τρόπο και διακοσμητική λειτουργία, χωρίς να ενδιαφέρεται ο χαρακτήρας αν με τον τρόπο αυτό η ανάγνωση του κειμένου καθίσταται δυσκολότερη.

Για τη χάραξη, τόσο των δημόσιων όσο και ορισμένων ιδιωτικών επιγραφών, ο χαρακτήρας είχε κάποιο υπόδειγμα σε πάπυρο ή άλλο φθαρτό υλικό του κειμένου που επρόκειτο να χαραχτεί. Οι πόλεις που δημοσιοποιούσαν μέρος των επίσημων αρχείων τους, προφανώς ασκούσαν έλεγχο και στη διαδικασία της χάραξης. Στην περίπτωση των ιδιωτικών επιγραφών δεν υπήρχε πάντα υπόδειγμα κειμένου, αλλά ο χαρακτήρας μπορεί να έγραφε το όνομα σε μια επιτύμβια στήλη ή σε ένα ανάθημα, όπως του το υπαγόρευε ο πελάτης του, ή να χαραζε ο ίδιος ένα κείμενο στα πρότυπα άλλων στερεότυπων κειμένων της εποχής. Το κείμενο συχνά, ιδιαίτερα στις επαγγελματικές χαραξεις, πριν από τη χάραξη του πάνω στην επιφάνεια του λίθου, σχεδιάζονταν με υλικό που μπορούσε μετά να σβηστεί για την αποφυγή λαθών κατά την αντιγραφή. Τα λάθη που εντοπίζονται στις επιγραφές δεν οφείλονται πάντα στον αναλφαβητισμό του χαρακτήρα, παρόλο που δεν αποκλείεται αρκετοί χαρακτές να ήταν αναλφάβητοι. Πολλά από αυτά είναι λάθη αβλεψίας στη φάση της αντιγραφής και χάραξης και, σπανιότερα, λάθη των συντακτών του κειμένου, ιδιαίτερα στην περίπτωση των δημόσιων επιγραφών. Τα περισσότερα λάθη αναλογικά στις ιδιωτικές επιγραφές επιβεβαιώνουν την ιδιαίτερη επιμέλεια στη σύνταξη και χάραξη του κειμένου των δημόσιων επιγραφών. Κατά τον έλεγχο στο τέλος της διαδικασίας αρκετά από τα λάθη αυτά διορθώνονταν είτε με σβήσιμο και εκ νέου χάραξη του γράμματος ή

63. Ο McLean (2002, 5–14) περιγράφει τα στάδια από την εξόρυξη του λίθου και την κατεργασία του μέχρι τη χάραξη της επιγραφής και τη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και Ορλάνδος 1955, 1958.

σε περίπτωση έλλειψης κενού διαστήματος με χάραξη του γράμματος στο διάκενο ανάμεσα στους στίχους. Τις περισσότερες όμως φορές επέλεξαν τον ευκολότερο τρόπο της διόρθωσης του γράμματος με χρώμα, το οποίο σήμερα δεν σώζεται και έτσι το λάθος, που στην αρχαιότητα δεν ήταν εύκολα αντιληπτό, είναι σήμερα ορατό.

Σίγουρα ο χαρακτήρας είχε λόγο για αρκετά από τα εξωτερικά μορφολογικά χαρακτηριστικά της επιγραφής, όπως την τοποθέτηση και διάταξή της στην επιφάνεια γραφής (την οποία σε γενικές γραμμές καθόριζε και το ίδιο το αντικείμενο), το σχήμα και τις σιλιεστικές λεπτομέρειες του αλφαβήτου, και ορισμένες φορές και κάποια στοιχεία του περιεχομένου. Η αμοιβή του επαγγελματία χαρακτήρα καθοριζόταν συνήθως με βάση τον αριθμό των προς χάραξη γραμμάτων αλλά πιθανότατα και με βάση τις τεχνικές δυσκολίες της εκάστοτε χάραξης ή και με το ενεπίγραφο αντικείμενο (π.χ. ανά *τελαμῶνα* στις χάλκινες πινακίδες του Άργους⁶⁴). Εκτός από τη χάραξη των γραμμάτων, στο κόστος μιας ενεπίγραφης στήλης ή άλλου μνημείου συμπεριλαμβάνεται η εξόρυξη, η μεταφορά, η ποιότητα του υλικού (π.χ. το μάρμαρο ήταν ακριβότερο από τον ασβεστόλιθο), ο επιχρωματισμός των γραμμάτων και η τοποθέτησή του στο προκαθορισμένο μέρος.

Για τη γραφή ενός κειμένου σε σκληρή επιφάνεια υπάρχουν πολλές τεχνικές, λιγότερο ή περισσότερο επαγγελματικές. Οι δύο συνήθεις τρόποι είναι να χρησιμοποιήσει κάποιος ένα αιχμηρό εργαλείο για να χαράξει το κείμενο στην επιφάνεια ή ένα πινέλο ή γραφίδα και χρωστική ουσία για να το ζωγραφίσει. Οι δημόσιες επιγραφές (π.χ. ψηφίσματα, συνθήκες, όροι) αλλά και πολλές ιδιωτικές (π.χ. επιτύμβιες, αναθηματικές) ανατίθενται σε επαγγελματίες χαρακτήρες ή εργαστήρια λιθοξόνων/χαρακτών και το αισθητικό αποτέλεσμα είναι τις περισσότερες φορές άρτιο, χωρίς να σημαίνει βέβαια ότι δεν υπάρχουν και παραδείγματα λιγότερο επιμελούς χάραξης από επαγγελματίες ή μη τεχνίτες. Γενικά, η χάραξη πάνω σε λίθο και μέταλλο με εργαλεία (όχι για παράδειγμα το χάραγμα σε ένα βράχο ή λίθο που έχει χαράξει ένας περαστικός) προϋποθέτει επαγγελματία χαρακτήρα. Ανάλογα με τον φορέα γραφής, το είδος προς χάραξη του κειμένου, τον επαγγελματισμό του χαρακτήρα, την εποχή και ίσως την περιοχή οι τεχνικές και τα εργαλεία χάραξης μπορεί να διαφοροποιούνται.

64. Κριτζάς 2013, 279.

Οι επιγραφές ανάλογα με τον τρόπο που έχουν αποτυπωθεί πάνω στον φορέα γραφής διακρίνονται σε:

Εγχάρακτες:⁶⁵ όταν το κείμενο έχει χαραχτεί πάνω στον φορέα γραφής. Αυτή η χάραξη μπορεί να γίνει με ένα απλό αιχμηρό εργαλείο σε πηλό μετά ή πριν από την όπτηση, σε ελάσματα μολύβδου και χρυσού που είναι μαλακά μέταλλα, στην κερωμένη επιφάνεια ξύλινων πινακίδων. Αλλά και στο σκληρότερο υλικό ενός βράχου ή στον τοίχο κάποιου κτιρίου υπάρχουν ιδιωτικά, πρόχειρα, αβαθή συνήθως χαράγματα. Στις περιπτώσεις επαγγελματικής χάραξης σε σκληρό υλικό, λίθο ή μέταλλο, ο χαράκτης χρησιμοποιεί τα εργαλεία του λιθοξόου ή του μεταλλοτεχνίτη ανάλογα με το είδος, τη σκληρότητα του υλικού, το σχήμα και το μέγεθος των γραμμάτων.

Γραπές:⁶⁶ όταν το κείμενο έχει ζωγραφιστεί πάνω στην επιφάνεια του αντικείμενου με χρώμα. Οι επιγραφές αυτές απαντούν κυρίως σε πηλίνα αντικείμενα. Η γραπτή επιγραφή γίνεται από τον αγγειοπλάστη ή τον ζωγράφο του αγγείου πριν από την όπτηση, ώστε να σταθεροποιηθεί και να διατηρηθεί το χρώμα, ενώ σπανιότερες είναι οι γραπτές επιγραφές μετά την όπτηση του αγγείου. Ωστόσο, γραπτές επιγραφές σώζονται και πάνω σε ξύλινες χρωματισμένες πινακίδες που χρησίμευαν ως αναθήματα ή για την αναγραφή νομικών διατάξεων και ψηφισμάτων. Υπάρχουν, επίσης και παραδείγματα επιγραφών σε λίθο που αποδίδονται μόνο με χρώμα, χωρίς να έχει προηγηθεί χάραξη και χωρίς ενδείξεις για επικείμενη χάραξη.⁶⁷

Στικτές: όταν τα γράμματα σχηματίζονται με επάλληλες σιγμές. Σε μεταλλικά αντικείμενα, ο χαράκτης χρησιμοποιεί μυτερό εργαλείο με πολύ λεπτή άκρη, το

65. Στα αγγλικά χρησιμοποιείται ο όρος *incised* γενικά για τις εγχάρακτες επιγραφές, *graffiti* για αβαθείς πρόχειρες χαράξεις και *engraved* για επαγγελματική χάραξη σε λίθο. Για τον όρο *graffiti* που χρησιμοποιείται για τα πρόχειρα, ανεπίσημα χαράγματα, κείμενα, σύμβολα ή και εικόνες, σε όστρακα, αγγεία ή τοίχους κτιρίων, ανάλογα με το συμφραστικό τους πλαίσιο βλ. *Μεθώνη Περίας I*, 309 με βιβλιογραφία.

66. Για τις γραπτές επιγραφές χρησιμοποιείται και ο όρος *dipinto/dipinti*.

67. Ο Helly (1996, 79–82) αναφέρει ότι οι επιγραφές στις επιτύμβιες στήλες της Δημητριάδος, όταν δεν είναι εγχάρακτες, είχαν πιθανόν αποδοθεί με χρώμα και αναλύει τις τεχνικές χρωματισμού.

οποίο χτυπά στην επιφάνεια και σχηματίζει τα γράμματα με μικρές αβαθείς σιγμές. Η επιλογή αυτής της τεχνικής για χάραξη σε σκληρά μέταλλα, όπως ο χαλκός, διευκολύνει τον χαρακτή και δίνει ομοιόμορφο αισθητικό αποτέλεσμα.

Έκκρουστες: όταν η χάραξη των γραμμμάτων σε λεπτά φύλλα μετάλλου έχει γίνει με την έκκρουστη τεχνική, δηλαδή με χτυπήματα των κεραιών στην οπίσθια επιφάνεια του μεταλλικού ελάσματος, ώστε τα γράμματα να φαίνονται έκτυπα στην πρόσθια. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιείται συχνά στην απόδοση διακοσμητικών μοτίβων στο μέταλλο αλλά σώζονται ελάχιστα δείγματα χρήσης της και σε επιγραφές. Συνήθως η χάραξη σε λεπτά φύλλα μετάλλου είναι εύκολη και γίνεται με αιχμηρή γλυφίδα στην πρόσθια επιφάνεια του αντικειμένου. Αντίθετα, η έκκρουστη τεχνική απαιτεί εξειδικευμένο επαγγελματία χαρακτή και πολύ περισσότερο χρόνο και δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο σε αισθητικούς λόγους. Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι η επιλογή της τεχνικής αυτής σε δημόσια κείμενα διασφάλιζε την αποφυγή σκόπιμης παραποίησης του περιεχομένου.⁶⁸

Εμπίεστες: όταν τα γράμματα έχουν αποτυπωθεί με σφραγίδα και φαίνονται έκτυπα στην επιφάνεια του αντικειμένου. Η χρήση σφραγίδων αρχίζει μετά την ελληνιστική εποχή και αυξάνεται ιδιαίτερα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Σφραγίδες χρησιμοποιούνται σε πήλινα αγγεία ή κεραμίδες πριν από την όπτηση. Το πλαίσιο της σφραγίδας είναι συνήθως ορατό, καθώς η πίεση της σφραγίδας δημιουργεί βύθωση στην επιφάνεια του αντικειμένου.

Επίθετες: όταν τα γράμματα σχηματίζονται από το ίδιο το υλικό που είναι φτιαγμένο το αγγείο και φαίνονται έκτυπα στην επιφάνειά του. Η μέθοδος αυτή εφαρμόζοταν κυρίως για την απόδοση λεπτομερειών της διακόσμησης στην κεραμική, ενώ συνήθως τα γράμματα αποδίδονταν με χρώμα. Έχουν σωθεί ελάχιστα παραδείγματα, στα οποία η τεχνική αυτή χρησιμοποιείται για την απόδοση γραμμμάτων.⁶⁹ Σε δημόσιες επιγραφές μνημειακού χαρακτήρα της ρωμαϊκής περιόδου, όταν ο χαλ-

68. Ο Κριτζάς (2013, 279 και 282) αποδίδει τη χρήση της έκκρουστης τεχνικής στις ενεπίγραφες χάλκινες πινακίδες του Άργους στην προσπάθεια αποφυγής παραποίησης του κειμένου.

69. Για την απόδοση με επίθετη τεχνική των διακοσμητικών μοτίβων και της υπογραφής του ζωγράφου σε λίκυθο του 390–380 π.Χ. βλ. Cohen 2006, 141, αρ. 37.

κός ήταν σε αφθονία, εμφανίζεται η πρακτική να προσαρμόζονται γράμματα από μέταλλο σε ειδικές οπές στην επιφάνεια του λίθου (*inscriptiones caelatae*). Ορισμένες φορές ακολουθούσε και διαδικασία επιχρύσωσης ή επαργύρωσης των γραμμάτων αυτών. Σήμερα, αυτά τα μεταλλικά γράμματα έχουν χαθεί στις περισσότερες περιπτώσεις και παραμένουν ορατές μόνο οι οπές στήριξής τους στον λίθο.

Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελεί η περίπτωση γραμμάτων σχεδιασμένων σε μήτρα από την οποία δημιουργείται το ενεπίγραφο μεταλλικό συνήθως αντικείμενο (π.χ. ενεπίγραφα βλήματα σφενδόνης, βέλη) στην επιφάνεια του οποίου τα γράμματα αποδίδονται έκτυπα. Επίσης, στα νομίσματα τα γράμματα έχουν χαραχθεί στις μύτες/σφραγίδες που χρησιμοποιούνται για την κοπή του νομίσματος (το πέταλο, ένα κομμάτι μετάλλου, τοποθετείται στη στερεωμένη σε άκμονα μήτρα του εμπροσθότυπου και η μήτρα του οπισθότυπου με χτύπημα αποτυπώνεται στην άλλη όψη του μετάλλου).

Τα εργαλεία⁷⁰ του επαγγελματία χαρακτή μιας επιγραφής ήταν όμοια με αυτά που χρησιμοποιούσαν για την κατεργασία του λίθου και του μετάλλου και τα οποία ακόμα και σήμερα χρησιμοποιούνται από τους αντίστοιχους τεχνίτες. Βασικά εργαλεία για τη χάραξη των γραμμάτων ήταν κυρίως κοπίδια με ευθεία αλλά και κυκλική ή καμπύλη απόληξη, λεπτά βελόνια και καλέμια με μυτερή απόληξη, τρυπάνια και διαβήτες. Οι διαφορές τόσο στην επιλογή των εργαλείων όσο και στον τρόπο χρήσης τους οφείλονταν στις συγκεκριμένες τεχνικές,⁷¹ ανάλογα με το προς χάραξη αντικείμενο, την εποχή, την περιοχή, τον χαρακτή ή ακόμα και το είδος των επιγραφών. Αρχικά χρησιμοποιούν εργαλεία για την κατεργασία της επιφάνειας του λίθου: βελόνι με αιχμηρή απόληξη για την αρχική επεξεργασία, εργαλεία με πλατιά άκρη και με οδοντωτή ή ίσια απόληξη για την κατεργασία και τελική λείανση της επιφάνειας (φαγάνα: *τραχεῖα χαρακτή ξοῖς*, λάμα: *ξοῖς ἀρτίστομος* και *λίστρον*), άλλα με λεπτότερη απόληξη για την απόδοση των λεπτομερειών ή των γραμμάτων (καλέμι: *γλυφίς*, *σμίλη* και *γλωσσάκι: κολαπήρ*) και διαβήτη ή τρυπάνι για τη χάραξη των στρογγυλών γραμμάτων

70. Για τα εργαλεία και τις τεχνικές της γλυπτικής στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο βλ. Adam 1966. Βλ. επίσης Πίκουλας 2006, 63.

71. Οι Casson 1935 και 1937, Raubitschek 1951, Higgins & Pritchett 1965 και Blagg 1976 αναφέρονται σε τεχνικές και χρήση συγκεκριμένων εργαλείων για τη χάραξη γραμμάτων.

(τρυπάνι: *τρύπανον, τέρετρον, άρίς*). Το πιο συνηθισμένο εργαλείο για τη χάραξη των γραμμάτων ήταν ο κολαπτήρας, ενώ η γραφίδα (*γραφίς*), εργαλείο με αιχμηρή απόληξη, προοριζόταν για γραφή σε μαλακό υλικό ή πάπυρο. Στις επιγραφές η διαδικασία της χάραξης των γραμμάτων αποδίδεται με τον όρο *έγκόλαψις*, ενώ μαρτυρείται και η λέξη *πετροκόλαπτον* για το χαραγμένο κείμενο (*SEG XXXII 896*), λέξεις που παράγονται από το αντίστοιχο εργαλείο χάραξης.

Η βασική χάραξη των ευθύγραμμων κεραιών των γραμμάτων γινόταν κυρίως με την πεπλατυσμένη άκρη του κοπιδιού, το οποίο χρησιμοποιούσαν ανάλογα με το υλικό του φορέα γραφής, το μέγεθος των γραμμάτων και του κειμένου και το προσωπικό στυλ του χαρακτή. Χτυπούσαν κάθετα προς την επιφάνεια το κοπίδι μία μόνο φορά, χρησιμοποιώντας συνήθως ένα μικρότερο και ένα μεγαλύτερο πλάτους κοπίδι, και επομένως οι κεραιές των γραμμάτων είχαν συγκεκριμένο μέγεθος (4 και 7 χιλιοστά περίπου). Η τεχνική αυτή μπορούσε να εφαρμοστεί τόσο σε λίθο όσο και σε μέταλλο κυρίως για γράμματα μικρού μεγέθους και είναι πολύ συχνή στις αττικές επιγραφές της κλασικής εποχής. Διαφορετική είναι η τεχνική όταν χάραζαν συνεχόμενα την κεραιά του γράμματος με τη μία άκρη της πλατιάς απόληξης του κοπιδιού κρατώντας το υπό γωνία. Αυτή η δεύτερη τεχνική ενδείκνυται όταν τα γράμματα είναι μεγαλύτερου μεγέθους και ο φορέας επιγραφής χαράσσεται εύκολα, όπως π.χ. ασβεστόλιθος ή άλλο μαλακό πέτρωμα, ή όταν ο χαρακτήρας πιστεύει ότι ο λίθος θα καταπονθηθεί από τα συνεχόμενα και δυνατά κάθετα χτυπήματα. Στις μνημειακές επιγραφές, όπου τα γράμματα είναι πολύ μεγάλα και η χάραξη βαθιά, η τεχνική διαφοροποιείται, το γράμμα χαράσσεται αρχικά και έπειτα γίνεται η βάθυνση της κάθε κεραιάς. Η επιλογή ωστόσο μιας συγκεκριμένης τεχνικής δεν σχετίζεται μόνο με τις τεχνικές δυσκολίες της χάραξης αλλά ίσως οφείλεται και στις στυλιστικές επιλογές μιας συγκεκριμένης εποχής.

Ένα πρόβλημα που καλείται συχνά να λύσει ο χαρακτήρας είναι η χάραξη των κυκλικών γραμμάτων ή των γραμμάτων με καμπύλα μέρη, το οποίο ο χαρακτήρας αντιμετωπίζει με δύο τρόπους: είτε χρησιμοποιεί ειδικό εργαλείο (κοπίδι με κυκλική ή ημικυκλική απόληξη, διαβήτη ή τρυπάνι με τριπλή απόληξη) είτε χαράσσει συνεχόμενα, χρησιμοποιώντας απλώς τη γωνία του κοπιδιού, με αποτέλεσμα ο κύκλος συχνά να είναι περισσότερο ή λιγότερο κανονικός, ανάλογα με την τεχνική επιδεξιότητα του χαρακτή και με το αν το κυκλικό γράμμα είχε σχεδιαστεί από πριν. Ορισμένοι χαρακτήρες λύνουν το πρόβλημα τόσο στο μέταλλο όσο

και στον λίθο με όχι τόσο επιτυχημένο τρόπο, επιλέγοντας να χαραξουν τα κυκλικά γράμματα διαφορετικά από τα υπόλοιπα, χρησιμοποιώντας επάλληλες σιγμές. Επίσης, η αντικατάσταση των κυκλικών και καμπύλων κεραιών των γραμμάτων με ρόμβο ή γωνία αποτελεί κάποιες φορές προσπάθεια επίλυσης αυτής της τεχνικής δυσκολίας, αν και συχνά είναι αποτέλεσμα σιλιιστικής επιλογής.

Η επαγγελματική χάραξη των επιγραφών ήταν χρονοβόρα, απαιτητική και πολυδάπανη εργασία, γι' αυτό γινόταν συνήθως πολύ προσεκτικά, αφού τυχόν λάθη ή αβλεψίες δεν ήταν εύκολο να διορθωθούν. Για να αποφύγουν τέτοια λάθη κατά τη χάραξη, πολλές φορές οι χαρακτες σχεδίαζαν πρώτα τα γράμματα με χρώμα ή κάρβουνο ή τα χάρασαν πολύ επιφανειακά και κατόπιν προχωρούσαν στην κανονική χάραξη ακολουθώντας το αρχικό σχέδιο. Συχνά για λόγους αισθητικής απεικόνισης αλλά και σωστής εκμετάλλευσης του χώρου στην επιφάνεια γραφής, χάρασαν ή χρωμάτιζαν παράλληλες ευθείες ως οδηγούς, ιδιαίτερα όταν επρόκειτο να χαραξουν σε λίθο μια δημόσια ή ιδιωτική επιγραφή πολλών στίχων. Αυτή η χάραξη οδηγών είναι συνήθως αβαθής και στην αρχαιότητα δεν ήταν εύκολα ορατή μετά τον επιχρωματισμό των γραμμάτων. Υπάρχουν και παραδείγματα όπου μια στίλη φέρει χαραγμένες τις βοηθητικές ευθείες-οδηγούς, χωρίς όμως τελικά να έχει πραγματοποιηθεί η χάραξη για άγνωστους λόγους. Το γεγονός αυτό ενισχύει την υπόθεση ότι η προετοιμασία λίθων που προορίζονταν για χάραξη, η οποία περιελάμβανε και την εκ των προτέρων χάραξη οδηγών, γινόταν μαζικά.⁷² Μερικές φορές, εκτός από τις παράλληλες οριζόντιες ευθείες, χάρασαν και μία κάθετη κεραιά στη μία άκρη της επιφάνειας γραφής για τη στοίχιση των γραμμάτων.⁷³

Στις επιγραφές σε λίθο τα γράμματα επιχρωματίζονταν μετά τη χάραξη τους για να είναι ευδιάκριτα και αναγνώσιμα από κάποια απόσταση αλλά και για λόγους αισθητικής. Σε πολλές επιγραφές σώζονται ακόμα ίχνη χρώματος στο εσωτερικό των χαραγμένων γραμμάτων. Για τον επιχρωματισμό χρησιμοποιούσαν διάφορα χρώματα, κυρίως όμως κόκκινο ή μαύρο, ενώ σε ορισμένες επιγραφές υπήρχε και συνδυασμός διαφορετικών χρωμάτων. Δεν είναι βέβαιο ποια ακριβώς μέθοδο χρησι-

72. McLean 2002, 9.

73. Κριτζάς 1992, 398–399.

μποποιούσαν για τη χρωματική απόδοση των γραμμάτων αλλά αυτή προφανώς δεν διέφερε από την αντίστοιχη μέθοδο της γραπτής διακόσμησης σε λίθο ή ξύλο.

Επιγραφικές και λογοτεχνικές πηγές μαρτυρούν και τη χρήση της εγκαυστικής μεθόδου για τον επιχρωματισμό των γραμμάτων, η οποία εφαρμοζόταν και στη γραπτή διακόσμηση αρχιτεκτονικών μελών, αγαλμάτων και ξύλινων αντικειμένων. Στην εγκαυστική μέθοδο τα χρώματα αναμιγνύονται με κερί και μετά την εφαρμογή στην επιφάνεια με ειδικό εργαλείο (*έγκαυστήρ*) θερμαίνονται, ώστε να λιώσει το κερί, να σταθεροποιηθεί το χρώμα και να αποκτήσει στυλπνότητα. Παρόλο που υπάρχουν επιγραφικές μαρτυρίες για τη χρήση της εγκαυστικής, δεν είναι γνωστό πόσο διαδεδομένη ήταν αυτή η μέθοδος και αν εφαρμόστηκε μόνο σε συγκεκριμένες περιοχές και χρονικές περιόδους. Η εγκαυστική δεν ήταν ο μόνος τρόπος χρωματικής απόδοσης των γραμμάτων αλλά ο χρωματισμός γινόταν και με απλή εφαρμογή του χρώματος με πινέλο. Έχουν σωθεί επιγραφές στις οποίες τα γράμματα αποδίδονται μόνο με χρώμα, χωρίς χάραξη, πιθανόν για λόγους οικονομίας, επειδή η χάραξη κόστιζε περισσότερο, ενώ ορισμένες φορές διόρθωναν με χρώμα τα λάθη στη χάραξη των κεραιών των γραμμάτων. Ο κόσμος των επιγραφών στην αρχαιότητα ήταν ένας κόσμος έγχρωμος με τα χρωματισμένα γράμματα να προσελκύουν το βλέμμα του περαστικού. Το αισθητικό και οπτικό αποτέλεσμα των ενεπίγραφων λίθινων αντικειμένων, στυλών και δομικών στοιχείων σε τοίχους δημοσίων κτιρίων ήταν στην αρχαιότητα εντελώς διαφορετικό από την ομοιόμορφη και άχρωμη εμφάνιση των επιγραφών σήμερα.

ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ

Εντοπισμός και αυτοψία της επιγραφής

Το πρώτο στάδιο της επιγραφικής μελέτης είναι ο εντοπισμός και η αυτοψία του ενεπίγραφου αντικειμένου. Η εξέταση της ίδιας της επιγραφής και όχι μόνο η μελέτη της από φωτογραφίες ή έκτυπα είναι απαραίτητη για τη δημοσίευση ή την επανέκδοσή της και ο μελετητής πρέπει να δει το ενεπίγραφο αντικείμενο περισσότερες από μία φορές, καθώς προχωρά η έρευνά του και ανακλύπουν νέοι προβληματισμοί.

Το αντικείμενο της επιγραφικής δεν βρίσκεται στις βιβλιοθήκες, όπως συμβαίνει με τα φιλολογικά κείμενα και τους παπύρους. Η έρευνα στη βιβλιοθήκη αρχικά έχει σκοπό τη συγκέντρωση των προηγούμενων εκδόσεων, αν η επιγραφή είναι δημοσιευμένη, ώστε να διαπιστωθεί αν υπάρχουν φωτογραφίες (σε παλαιότερες εκδόσεις είναι σπάνιες και όχι τόσο καλής ποιότητας), σχέδια και έκτυπα και να αναζητηθούν πληροφορίες για τον χώρο φύλαξης της επιγραφής. Όμως, οι επιγραφές ορισμένες φορές δεν βρίσκονται στην αναφερόμενη από την έκδοση αρχική θέση. Καθώς η περίοδος από τα τέλη του 19ου και μέχρι τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα υπήρξε μια ταραγμένη εποχή για το ελληνικό κράτος αλλά και για τα μουσεία και τις αρχαιολογικές υπηρεσίες που πάντα ήταν υποστελεχωμένες και όχι τόσο οργανωμένες, πολλές από τις επιγραφές έχουν αποδεδειγμένα καταστραφεί ή δεν είναι δυνατόν πλέον να εντοπιστούν για διάφορους λόγους, ακόμα και γιατί ίσως έχουν μετακινηθεί σε κάποιο άλλο σημείο φύλαξης.

Αν η επιγραφή είναι αδημοσίευτη, ο μελετητής αναζητά τον τόπο φύλαξης είτε από το *Αρχαιολογικό Δελτίο*, όπου πιθανότατα αναφέρεται ως εύρημα, είτε από τον αρμόδιο για το υλικό αρχαιολόγο του μουσείου ή της εφορείας αρχαιοτήτων. Ο επιγραφικός που θέλει να καταγράψει όλες τις επιγραφές μιας περιοχής, μετά την πα-

ραπάνω βιβλιογραφική μελέτη, πρέπει να ερευνήσει τόσο τις οικιστικές όσο και τις υπαίθριες ζώνες της περιοχής αυτής, με στόχο να εντοπίσει νέες, μη καταγεγραμμένες επιγραφές ή επιγραφές οι οποίες αναφέρονται σε παλαιότερες εκδόσεις αλλά σήμερα δεν μπορούν να εντοπιστούν. Η έρευνα αυτή απαιτεί αρκετό χρόνο, καθώς οι επιγραφές μπορεί να βρίσκονται οπουδήποτε, εντοιχισμένες συχνά σε κτίρια μέσα σε πόλεις ή χωριά, σε ορεινά εξωκκλήσια, σε τείχη και σύγχρονα τοιχία, σε αρχαιολογικούς χώρους. Πολλές από αυτές, επειδή ήταν χαραγμένες σε κατεργασμένους λίθους, επαναχρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό και συχνά η γοητεία που ασκούσε η περίεργη γραφή ή άλλοι λόγοι (όπως συμβαίνει για παράδειγμα στους εντοιχισμούς αρχαίων επιγραφών σε χριστιανικές εκκλησίες) παρακινούσαν τους τεχνίτες να αφήνουν ορατή την ενεπίγραφη επιφάνεια. Επιπλέον, στον μεγάλο αριθμό επιγραφικού υλικού που υπάρχει στις αποθήκες των μουσείων και των κατά τόπους εφορειών αρχαιοτήτων και παραμένει ακατάγραφος ή όχι συστηματικά καταγεγραμμένος και επομένως όχι εύκολα προσβάσιμος, προστίθενται συνεχώς νέα επιγραφικά ευρήματα από ανασκαφές ή παραδόσεις. Συνεπώς, η συγκέντρωση του επιγραφικού υλικού, απαραίτητη αλλά συχνά κοπιώδης και μακροχρόνια διαδικασία, προηγείται της έκδοσης, ειδικά αν πρόκειται για έκδοση συντάγματος επιγραφών που καλύπτει μια θεματική ενότητα ή μια γεωγραφική περιοχή.

Σε κάθε επιγραφή, η οποία έχει καταγραφεί από τον αρχαιολόγο κατά τη διάρκεια της ανασκαφής ή έπειτα από την παράδοσή της από ιδιώτη σε κάποιο μουσείο ή εφορεία αρχαιοτήτων, δίνεται ένας αριθμός ευρετηρίου. Στη συνέχεια, η επιγραφή καταγράφεται ως χωριστό εύρημα στο ημερολόγιο του ανασκαφέα, φυλάσσεται στο μουσείο ή στις αποθήκες της εφορείας αρχαιοτήτων και με αυτόν τον αριθμό μπορεί να αναζητηθεί και να εντοπιστεί. Συνήθως, οι επιγραφές, ανάλογα πάντα με τα ειδικά ενδιαφέροντα του αρχαιολόγου και την υποκειμενική του ματιά, αναφέρονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* ανάμεσα στα ευρήματα με τις στοιχειώδεις πληροφορίες σχετικά με τον φορέα, το είδος, το περιεχόμενο και μία κατά προσέγγιση χρονολόγησή τους. Από το *Αρχαιολογικό Δελτίο* μπορεί ο μελετητής να εντοπίσει τα νέα ή παλαιότερα επιγραφικά ευρήματα και να πληροφορηθεί για τον τόπο φύλαξής τους. Στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* όμως δεν ανακοινώνονται όλες οι επιγραφές αλλά ένα δείγμα, συνήθως προϊόν επιλογής με βάση την κρίση του ανασκαφέα για τη σπουδαιότητα του ευρήματος, ή αναφέρονται, γενικά, ενεπίγραφα αντικείμενα χωρίς περισσότερες πληροφορίες.

ες. Αυτό σημαίνει ότι μόνον από το *Αρχαιολογικό Δελτίο* δεν μπορεί να σχηματιστεί πλήρης εικόνα για τα επιγραφικά ευρήματα μιας συγκεκριμένης περιοχής και μόνο με τη συνεργασία με τους αρχαιολόγους υπεύθυνους της περιοχής μπορεί ο μελετητής να διαμορφώσει μια εικόνα για το επιγραφικό υλικό. Αυτή η σημαντική παράμετρος πρέπει να συνυπολογίζεται πάντα στην έκδοση επιγραφών, ιδιαίτερα όταν τα συμπεράσματα αφορούν επιγραφικές συνήθειες και μοναδικά ευρήματα.

Σε δεύτερο στάδιο, ο μελετητής επισκέπτεται τα μουσεία και την εφορεία αρχαιοτήτων για τον εντοπισμό των ενεπίγραφων αντικειμένων στους χώρους φύλαξης και την αποδελτίωση του καταγεγραμμένου επιγραφικού υλικού, με σκοπό τη σύνταξη καταλόγου επιγραφών. Η πρόσβαση σε δημοσιευμένες ή αδημοσίευτες επιγραφές απαιτεί ειδική άδεια από το μουσείο ή την εφορεία αρχαιοτήτων, όπου αυτές φυλάσσονται, και, αν πρόκειται για αδημοσίευτη επιγραφή, απαιτείται άδεια και από τον ανασκαφέα ή τον αρχαιολόγο υπεύθυνο για τη δημοσίευση του υλικού.

Μετά τον εντοπισμό και την εξασφάλιση της άδειας πρόσβασης στις επιγραφές ακολουθεί η αυτοψία και η προκαταρκτική μελέτη του ενεπίγραφου υλικού. Η σύνταξη του αρχαιολογικού δελτίου συνήθως έχει ήδη γίνει από τον αρμόδιο αρχαιολόγο και συμπεριλαμβάνει πληροφορίες για την ένταξη της επιγραφής στα αρχαιολογικά συμφραζόμενα: ακριβή τόπο εύρεσης, περιοχή, ανασκαφικά στοιχεία, ώστε να μπορεί να συνεξεταστεί με τα συνευρήματά της αν υπάρχουν, λεπτομερή αρχαιολογική περιγραφή, κατάσταση διατήρησης, διαστάσεις και χρονολόγηση του αντικειμένου, ακριβές σημείο χάραξης της επιγραφής στον φορέα γραφής, διαστάσεις ενεπίγραφης επιφάνειας, κατάσταση διατήρησης, μετρήσεις απόστασης ανάμεσα στους στίχους της επιγραφής, μετρήσεις γραμμάτων (ύψος, πλάτος, και βάθος, αν πρόκειται για βαθιά χάραξη), πιθανή χρονολόγηση, κάθε άλλη παρατήρηση που κρίνεται απαραίτητη και χρήσιμη. Η προσεκτική καταγραφή των πληροφοριών αυτών είναι κρίσιμη, γιατί η πλήρης μελέτη του αντικειμένου που φέρει την επιγραφή και η ερμηνεία του είναι άμεσα συνδεδεμένη και με την ερμηνεία της ίδιας της επιγραφής.

Αποτύπωση της επιγραφής

Οι μετρήσεις και η αποτύπωση της επιγραφής πρέπει να γίνουν με ακρίβεια, ώστε ο μελετητής να έχει την πληρέστερη δυνατή εικόνα της επιγραφής, για να μπορεί να ελέγχει τα συμπεράσματά του, γιατί η πρόσβαση στον χώρο εύρεσης ή φύλαξης δεν είναι πάντα εύκολη. Επίσης, η μελέτη μέσα από ορισμένους τρόπους αποτύπωσης της ενεπίγραφης επιφάνειας, όπως το απόγραφο, το έκτυπο και οι φωτογραφίες με σύγχρονες μεθόδους, λειτουργεί συμπληρωματικά στην αυτοψία του ενεπίγραφου υλικού.

Απόγραφο: η απόδοση του κειμένου της επιγραφής σε μεγαλογράμματη γραφή ακολουθώντας το αρχαίο κείμενο, χωρίς δηλαδή χωρισμό λέξεων και πρόσθετα σημεία στίξης. Το απόγραφο δεν είναι λεπτομερές σχέδιο της επιγραφής αλλά είναι ουσιαστικό στάδιο στη μελέτη, καθώς αποτελεί την πρώτη προσπάθεια απόδοσης του κειμένου, μεταφέροντας στο χαρτί κατά δυνατόν πιστότερα όσα είναι ορατά στην ενεπίγραφη επιφάνεια. Αυτή είναι η πρώτη επαφή του επιγραφικού με το κείμενο, πριν από τη μετατροπή του σε μικρογράμματη γραφή με κανονικά σημεία στίξης.

Σχέδιο: το σχέδιο του αντικειμένου και της επιγραφής μπορεί να γίνει από τον επιγραφικό ή από σχεδιαστή. Είναι προτιμότερο ο σχεδιαστής να συνεργάζεται με τον επιγραφικό, ιδιαίτερα όταν η επιγραφή παρουσιάζει έντονες φθορές, καθώς το σχέδιο προϋποθέτει ερμηνευτικές επιλογές ως προς το ποιες χαραξες ανήκουν σε γράμματα και ποιες όχι και τι είναι τελικά ορατό στην ενεπίγραφη επιφάνεια.

Φωτογραφία: αρχικά φωτογραφίζονται με τον κατάλληλο φυσικό ή τεχνητό φωτισμό, ανάλογα με το αν βρίσκεται σε εξωτερικό ή εσωτερικό χώρο, όλες οι όψεις του φορέα της επιγραφής και μετά η ίδια η επιγραφή με κλίμακα, ώστε τα γράμματα να είναι ευανάγνωστα και να αποδίδεται με τον πιο ακριβή τρόπο η επιφάνεια χάραξης. Η φωτογράφιση του εκτύπου όσο είναι ακόμα πάνω στην επιφάνεια του λίθου είναι μερικές φορές βοηθητική, καθώς αναδεικνύει λεπτομέρειες που δεν φαίνονται στη φωτογραφία του αντικειμένου. Ωστόσο, όταν η επιφάνεια είναι πολύ φθαρμένη, η φωτογραφία δεν μπορεί πάντα να αποτυπώσει τις εμβυθύνσεις και τις επιφανειακές φθορές και δεν αρκεί από μόνη της για την ανάγνωση του κειμένου. Όμως, η μέθοδος φωτογράφισης RTI (Reflectance Transformation Imaging), με την επεξεργασία μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή πολλών λήψεων της ενεπίγρα-

φης επιφάνειας, αποδίδει το ανάγλυφο, το σχήμα και το χρώμα της επιφάνειας του αντικειμένου. Η μέθοδος αυτή, με τη δυνατότητα ανάκλασης του φωτισμού από διαφορετικές γωνίες, αναδεικνύει κάθε λεπτομέρεια της επιφάνειας και των γραμμών της επιγραφής που συνήθως δεν είναι ορατή με γυμνό μάτι και πολλές φορές ούτε με μικροσκόπιο. Αυτή η μέθοδος αποτελεί μοναδικό εργαλείο για την ανάγνωση προβληματικών επιγραφών, με πολύ κατεστραμμένη, οξειδωμένη επιφάνεια, ή πολύ αβαθή χάραξη. Η συγκεκριμένη μέθοδος έχει ήδη εφαρμοστεί στις πινακίδες της Vindolanda, στον μηχανισμό των Αντικυθήρων και σε πολλά παπυρικά κείμενα και επιλύει αρκετά από τα προβλήματα ανάγνωσης του κειμένου.

Έκτυπο: το αποτύπωμα της επιφάνειας της επιγραφής σε ειδικό διηθητικό χαρτί. Η κατασκευή εκτύπου γίνεται μόνο σε λίθινες ενεπίγραφες επιφάνειες και απαγορεύεται, όταν ο λίθος είναι εύθρυπτος και μπορεί να διαλυθεί από το χτύπημα με τη βούρτσα, οπότε υπάρχει κίνδυνος να προκληθεί μεγαλύτερη φθορά στην επιφάνεια. Το ειδικό χαρτί βρέχεται, απλώνεται στην ενεπίγραφη επιφάνεια, πιέζεται με ειδική βούρτσα και αφήνεται να στεγνώσει. Με αυτόν τον τρόπο, αποτυπώνεται με ακρίβεια το ανάγλυφο της επιφάνειας της επιγραφής. Η κατασκευή του εκτύπου απαιτεί συγκεκριμένα υλικά και αρκετή εξάσκηση. Η ειδική βούρτσα είναι ξύλινη με συγκεκριμένες διαστάσεις, ορθογώνιο σχήμα κεφαλής και μαλακή φυσική τρίχα, για να μην σκίζεται το χαρτί. Το διηθητικό χαρτί φίλτρου είναι συγκεκριμένου πάχους και βάρους, ώστε να είναι ανθεκτικό στο νερό και να μπορεί ταυτόχρονα με το χτύπημα με τη βούρτσα να εισχωρεί στις κοιλότητες της επιφάνειας του λίθου. Ο λίθος, πριν από την εφαρμογή του χαρτιού, πρέπει να καθαριστεί καλά με νερό, για να φύγει η σκόνη από την επιφάνεια, ώστε το έκτυπο να είναι καθαρό, και η ενεπίγραφη επιφάνεια να στεγνώσει. Το φύλλο χαρτιού έχει συγκεκριμένες διαστάσεις (περίπου 45x60 εκ.), κόβεται με το χέρι και προσαρμόζεται στον λίθο με την πιο τραχιά επιφάνεια προς τα κάτω, ώστε να εξέχει περίπου πέντε εκατοστά περιμετρικά, για να αποτυπωθεί το τελείωμα κάθε πλευράς. Το χαρτί βρέχεται με νερό πριν τοποθετηθεί στην επιφάνεια και όχι μετά την τοποθέτησή του, γιατί, αν υπάρχει μεγάλη ποσότητα νερού, θα σκιστεί κατά το χτύπημα. Αν η επιφάνεια είναι μεγαλύτερη από το μέγεθος του φύλλου προστίθεται και άλλο φύλλο χαρτιού το οποίο εφάπτεται μερικά εκατοστά πάνω από το πρώτο, ώστε τα δύο φύλλα να ενωθούν στο σημείο της επικάλυψης με το χτύπημα της βούρτσας. Αν η επιγραφή είναι πάρα πολύ μεγάλη, η ένωση πολλών φύλλων χαρτιού δυσχεραίνει όχι μόνο την κατασκευή

αλλά και τη μετέπειτα φύλαξη του εκτύπου. Για τις μεγάλες ενεπίγραφες επιφάνειες είναι προτιμότερο η επιγραφή να αποτυπώνεται τμηματικά σε χωριστά έκτυπα, τα οποία αργότερα μπορούν να ενωθούν το ένα με το άλλο, για να είναι πλήρης η επιγραφή. Επίσης, αν η επιφάνεια είναι πολύ κατεστραμμένη με πολλές φθορές και εμβαθύνσεις ή αν η χάραξη είναι πολύ βαθιά, είναι προτιμότερο να προστεθούν δύο (μερικές φορές και τρία) φύλλα, το ένα πάνω στο άλλο, ώστε αυτά να ενωθούν σε ένα έκτυπο. Το βρεγμένο φύλλο χαρτιού πιέζεται στην επιφάνεια με κοφτά και συνεχή χτυπήματα της βούρτσας σε κάθετη θέση προς την ενεπίγραφη επιφάνεια. Τα χτυπήματα γίνονται από το κέντρο της επιφάνειας του λίθου προς τα έξω, για να μην εγκλωβίζεται ο αέρας ανάμεσα στην επιφάνεια και στο χαρτί. Η διαδικασία αυτή πρέπει να γίνει σχετικά γρήγορα, για να μην στεγνώσει το χαρτί και να μην απαιτηθούν πολλά χτυπήματα που θα το σκίσουν και θα ταλαιπωρήσουν το ενεπίγραφο αντικείμενο. Αμέσως μετά εφαρμόζονται με τη μύτη της βούρτσας μικρά χτυπήματα στα σημεία, στα οποία έχει εγκλωβιστεί αέρας ή δεν έχει εισχωρήσει καλά το χαρτί στην κοιλότητα των γραμμάτων, καθώς και στις ακμές του λίθου, ώστε να οριστεί με σαφήνεια το περίγραμμα (ύψος και πλάτος) της ενεπίγραφης επιφάνειας. Το έκτυπο, αφού στεγνώσει, αφαιρείται και φυλάσσεται σε κλειστό κουτί, σε μέρος χωρίς υγρασία, όπου μπορεί να διατηρηθεί για πολλά χρόνια. Είναι προτιμότερο να υπάρχουν περισσότερα από ένα έκτυπα για κάθε επιγραφή, αφού δεν πρόκειται για πανομοιότυπα αντίγραφα αλλά το καθένα μπορεί να αποτυπώνει καλύτερα διαφορετικό σημείο της επιφάνειας. Η ανάγλυφη πλευρά του εκτύπου είναι στην ουσία ένα αρνητικό της επιφάνειας του λίθου, το οποίο όμως προσφέρει με κάθε λεπτομέρεια όλες τις χάρξεις, σκόπιμες ή μη, καθώς και την παραμικρή φθορά της επιφάνειας. Έτσι, είναι δυνατόν να διακρίνουμε τη σκόπιμη χάραξη ενός γράμματος από μια τυχαία φθορά ή να εντοπίσουμε ίχνη κεραιών γραμμάτων που δεν διακρίνονται με την παρατήρηση της ενεπίγραφης επιφάνειας. Το έκτυπο μπορεί να ψηφιοποιηθεί και στη συνέχεια να μελετηθεί μέσω ηλεκτρονικής επεξεργασίας με διαφορετικό φωτισμό, φίλτρα κλπ.,⁷⁴ για την ευχερέστερη ανάγνωση.

.....

74. Στο Πανεπιστήμιο της Florida μια ομάδα επιστημόνων έχει δημιουργήσει ένα πρόγραμμα ψηφιοποίησης εκτύπων επιγραφών, τα οποία μπορεί να μελετήσει κάποιος με δυνατότητα να μετακινήσει, να στρέψει, να μεγεθύνει και να φωτίσει διαφορετικά το αντικείμενο: <http://www.digitalepigraphy.org/toolbox/>

Εκτός από το έκτυπο, η αποτύπωση της ενεπίγραφης επιφάνειας γινόταν στο παρελθόν και με άλλους τρόπους, οι οποίοι σήμερα έχουν εγκαταλειφθεί. Ένας τρόπος ήταν η χρήση υγρού ελαστικού, το οποίο απλωνόταν στην επιφάνεια του λίθου διαδοχικά σε στρώσεις, καθεμιά από τις οποίες έπρεπε να παραμείνει περίπου μία μέρα για να σταθεροποιηθεί το υλικό. Η μέθοδος αυτή εγκαταλείφθηκε γιατί προκαλούσε φθορές στον λίθο, ήταν χρονοβόρα και ακριβή, δεν ήταν κατάλληλη για όλες τις επιφάνειες (π.χ. για μια κάθετη επιφάνεια) και, τέλος, το ελαστικό αποτύπωμα με τον χρόνο γινόταν σκουρόχρωμο, σκληρό και εύθραυστο. Η εφαρμογή αυτής της μεθόδου δεν επιτρέπεται στην Ελλάδα επειδή καταστρέφει τις ενεπίγραφες επιφάνειες. Επίσης, παλαιότερα χρησιμοποιούσαν τη μέθοδο με σκόνη κάρβουνου για τη διευκόλυνση στην ανάγνωση των γραμμάτων. Ο μελετητής άπλωνε απαλά με τα δάχτυλα στην επιφάνεια του λίθου ένα διάλυμα καρβουνόσκονης αραιωμένης με νερό, που καθώς εισχωρούσε σε κάθε χάραγμα και εγκοπή της επιφάνειας επέτρεπε στον μελετητή να διακρίνει κεραιές γραμμάτων που αλλιώς δεν θα ήταν ορατές. Ωστόσο, μέχρι σήμερα η καλύτερη και ασφαλέστερη μέθοδος αποτύπωσης της ενεπίγραφης επιφάνειας παραμένει η κατασκευή εκτύπου με το ειδικό χαρτί. Η δημιουργία ενός αρχείου εκτύπων των λίθινων επιγραφών κρίνεται απαραίτητη,⁷⁵ γιατί διασώζει την ενεπίγραφη επιφάνεια, η οποία μπορεί με το πέρασμα του χρόνου να αλλοιωθεί, ιδιαίτερα αν το αντικείμενο είναι εκτεθειμένο στις καιρικές συνθήκες. Το αρχείο αυτό στη συνέχεια μπορεί να ψηφιοποιηθεί για να έχει πρόσβαση σ' αυτό ο κάθε ειδικός, χωρίς να είναι απαραίτητη η επίσκεψη στον χώρο φύλαξης του αρχείου.

Ο επιγραφικός μελετά τον ίδιο τον λίθο ή το ενεπίγραφο αντικείμενο, το σχέδιο, τη φωτογραφία και το έκτυπο συνδυαστικά, για να έχει την πληρέστερη δυνατή εικόνα της επιγραφής, μιας και αυτές οι μέθοδοι αποτύπωσης λειτουργούν συμπληρωματικά η μία της άλλης. Ωστόσο, ούτε το απόγραφο ούτε η κλασική φωτογραφία αποδίδουν την τρισδιάστατη φύση του ενεπίγραφου αντικειμένου και το ανάγλυφο της επιφάνειας του λίθου, ιδιαίτερα όταν αυτή έχει φθορές και εμβυθύνσεις που μπορούν να εκληφθούν και ως γράμματα. Αλλά ούτε και το έκτυπο αποδίδει πάντα αρκετά πιστά το ανάγλυφο της επιφάνειας του λίθου. Επομένως,

75. Για τις συλλογές εκτύπων στο εξωτερικό βλ. Woodhead 2009, 161.

οι μέθοδοι αποτύπωσης δεν υποκαθιστούν πλήρως την επαφή του μελετητή με την επιγραφή και τον φορέα της και γι' αυτό χρειάζεται συχνά να επιστρέφει στην επιγραφή, για να επιβεβαιώνει τα συμπεράσματά του με την αυτοψία.

Μελέτη στη βιβλιοθήκη

Αφού έχει προηγηθεί η διαδικασία της αποτύπωσης και μετά την αυτοψία ο επιγραφικός έχει στα χέρια του απόγραφο, σχέδιο, φωτογραφίες και έκτυπα της επιγραφής, ακολουθεί το στάδιο της μελέτης στη βιβλιοθήκη. Η συγκέντρωση της σχετικής βιβλιογραφίας αποτελεί σημαντικό μέρος της επιγραφικής έρευνας και απαιτεί πολλή προσοχή για να είναι όσο το δυνατόν πληρέστερη.

Η εκτεταμένη χρονικά περίοδος, από τον 8ο αιώνα π.Χ. έως τον 4ο αιώνα μ.Χ., και η θεματική ποικιλία που καλύπτουν οι επιγραφές καθιστούν το έργο του μελετητή ιδιαίτερα απαιτητικό, καθώς πρέπει να χειριστεί μια εκτενή βιβλιογραφία επιγραφική, ιστορική, φιλολογική κ.ά. Η καλή γνώση της ιστορικής περιόδου στην οποία ανήκει η επιγραφή, των αρχαιολογικών ευρημάτων της περιοχής και των άλλων γραπτών πηγών είναι προϋποθέσεις για τη σωστή προσέγγιση της υπό μελέτη για δημοσίευση επιγραφής. Ακριβώς λόγω αυτών των ιδιαιτεροτήτων της επιγραφικής επιστήμης, υπάρχει συνήθως σχετική εξειδίκευση των επιγραφικών σε μια συγκεκριμένη εποχή, περιοχή ή είδος επιγραφών.

Μια καλά οργανωμένη πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη παρέχει σχεδόν όλη την απαραίτητη βιβλιογραφία για την επιγραφική έρευνα αλλά για ένα πιο εξειδικευμένο θέμα απαιτείται και βιβλιογραφική ενημέρωση που δεν εμπίπτει στα αυστηρά πλαίσια των κλασικών σπουδών. Επίσης, ο μελετητής μπορεί να χρειαστεί να αναζητήσει παλαιές εκδόσεις ή εκδόσεις μικρής κυκλοφορίας που εκδίδονται από τοπικούς φορείς και οργανισμούς, σπάνια βιβλία περιηγητών, αρχειακό υλικό και ημερολόγια παλαιών ανασκαφών.

Αν πρόκειται για επανέκδοση μιας ήδη δημοσιευμένης επιγραφής, ο μελετητής πρέπει να ανατρέξει σε όλες τις προηγούμενες δημοσιεύσεις. Η γνώση των προηγούμενων εκδόσεων είναι απαραίτητη για κάθε διόρθωση ή σχολιασμό που σκοπεύει ο επιγραφικός να προτείνει για το κείμενο. Οι επανεκδόσεις των επιγραφών είναι συχνά απαραίτητες, επειδή με τις προηγμένες μεθόδους αποτύπωσης και τη δημοσίευση νέων επιγραφών και μελετών, προκύπτουν νέα

δεδομένα με βάση τα οποία μπορούν να προταθούν διορθώσεις και νέες αναγνώσεις του κειμένου ή συμπληρώσεις στον σχολιασμό παλαιότερων και συχνά πολύ συνοπτικών εκδόσεων.

Τη συλλογή και κωδικοποίηση του επιγραφικού υλικού καλύπτουν δύο είδη βασικών εκδόσεων, που πρέπει ο κάθε μελετητής να έχει υπόψη του στην αρχή της έρευνάς του και στις οποίες θα χρειαστεί να ανατρέξει πολλές φορές κατά τη διάρκεια των μελετών του, γνωστές με το λατινικό τους όνομα ως *corpora* και *supplementa*.

Τα *corpora* είναι συντάγματα επιγραφών, οι οποίες εκδίδονται όλες μαζί ως σύνολο συνήθως με γεωγραφική και σπανιότερα ειδολογική κατάταξη. Το χαρακτηριστικό ενός *corpus* είναι ότι παραθέτει το κείμενο της επιγραφής με τον ελάχιστο απαραίτητο υπομνηματισμό και πληροφορίες για τις προηγούμενες εκδόσεις της, χωρίς αναλυτικό σχολιασμό, επειδή ο κύριος στόχος του *corpus* είναι η συγκέντρωση του συνόλου του επιγραφικού υλικού και η κάλυψη μεγάλων γεωγραφικών περιοχών. Επομένως, σύμφωνα με τις σημερινές απαιτήσεις της επιγραφικής επιστήμης, αρκετές από τις επιγραφές αυτές θα μπορούσαν να επανεκδοθούν με εκτενέστερο σχολιασμό. Το μεγαλύτερο και πληρέστερο τέτοιο *corpus* επιγραφών με γεωγραφική κατάταξη παραμένει το *Inscriptiones Graecae*, το οποίο δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί, ώστε να συμπεριλάβει όλον τον ελληνικό κόσμο, όπως το προκάτοχό του *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Στα *corpora* συμπεριλαμβάνονται επίσης και εκδόσεις που καλύπτουν μια συγκεκριμένη περιοχή ή μία μόνο ανασκαφική έρευνα. Οι εκδόσεις αυτές συνήθως δημοσιεύονται παράλληλα με το ανασκαφικό υλικό σε ξεχωριστό τόμο, όπως για παράδειγμα οι εκδόσεις των επιγραφών από την Ολυμπία (*Inscripfen von Olympia*) και τους Δελφούς (*Fouilles des Delphes, tome III*). Μια συλλογή επιγραφών μπορεί να συγκροτείται και με ειδολογικά κριτήρια, συχνά με αναλυτικότερο σχολιασμό από αυτόν του *corpus*, όπως η συλλογή έμμετρων επιγραφών του W. Peek, *Griechische Vers-Inscripfen*. Μπορεί ακόμα να έχει τον χαρακτήρα επιτομής με θεματικό, χρονολογικό ή άλλο κριτήριο και να περιλαμβάνει ένα σύνολο επιγραφών επιλεγμένο από τον εκδότη, όπως η συλλογή του W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum (Syll. ή SIG)*, και η συλλογή των ιστορικών επιγραφών των R. Meiggs and D. M. Lewis, *Greek Historical Inscriptions (GHI)*. Όλες αυτές οι εκδόσεις, *corpora* ή συλλογές, αποτελούν βασική βιβλιογραφική αναφορά και η συνέχιση της έκδοσής τους είναι απαραί-

τητα για την επιγραφική επιστήμη, γιατί παρουσιάζουν το σύνολο των επιγραφών μεγάλων γεωγραφικών περιοχών ή το σύνολο των επιγραφών μιας ειδικής κατηγορίας. Η σύνταξη ενός *corpus* ή μιας συλλογής είναι πλέον αποτέλεσμα συλλογικής και μακροχρόνιας εργασίας πολλών ειδικών επιστημόνων.

Τα *supplementa* περιλαμβάνουν όλες τις νεότερες επανεκδόσεις των επιγραφών που έχουν ήδη δημοσιευτεί στα *corpora*, καθώς και σχετικές βιβλιογραφικές πληροφορίες και αναφορές στις επιγραφές αυτές, αλλά και νέες εκδόσεις αδημοσίευτων επιγραφών οι οποίες στο μέλλον θα προστεθούν στα *corpora*, όταν αυτά επανεκδοθούν. Τα *supplementa* καλύπτουν το κενό που αναγκαστικά δημιουργείται από τη στιγμή που δημοσιεύεται ένα *corpus* μέχρι την επανέκδοσή του, η οποία σπάνια συμβαίνει, και ο μελετητής δεν είναι δυνατόν να έχει υπόψη του κάθε νεότερη έκδοση και βιβλιογραφικό σχολιασμό της επιγραφής που τον ενδιαφέρει. Την ερευνητική αυτή ανάγκη εκπληρούν τα βασικά *supplementa*: το *Bulletin Épigraφική (BE ή Bull.Ep.)* και το *Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)*, τα οποία εκτός από τις (επαν)εκδόσεις επιγραφών συμπεριλαμβάνουν και βιβλιογραφική ενημέρωση για επιγραφικά ζητήματα.

Επίσης, ο μελετητής μπορεί να αναζητήσει τη δημοσιευμένη επιγραφή στο RHI,⁷⁶ μια διαδικτυακή και με ελεύθερη πρόσβαση ηλεκτρονική βάση όλων των δημοσιευμένων επιγραφών, όπου για κάθε επιγραφή παρέχονται στοιχειώδεις μόνον πληροφορίες, όπως γεωγραφική περιοχή, ενδεικτική χρονολόγηση, το κείμενο και οι βασικές δημοσιεύσεις της επιγραφής. Η δημοσίευση κάθε επιγραφής σε κάποιο *supplementum* ή *corpus* γίνεται με έναν συγκεκριμένο αριθμό, με τον οποίο και αναφέρεται στο εξής στη βιβλιογραφία. Ωστόσο, καθώς απαιτείται κάποιο χρονικό διάστημα για την ένταξη μιας νέας επιγραφικής δημοσίευσης στα *supplementa* αλλά και το RHI, η βιβλιογραφική ενημέρωση δεν μπορεί να είναι άμεση και ο μελετητής χρειάζεται να ανατρέχει τακτικά στα ελληνικά και ξενόγλωσσα επιστημονικά περιοδικά, όπου δημοσιεύονται επιγραφές, ή να συμβουλευτείται συχνά έναν επιγραφικό οδηγό (*Guide de l'épigraφική*), ο οποίος συγκεντρώνει τις τελευταίες εκδόσεις που αφορούν επιγραφικά θέματα.

.....
76. The Packard Humanities Institute. Searchable Greek Inscriptions: <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/>

Αν η προς έκδοση επιγραφή είναι αδημοσίευτη, ο μελετητής, έχοντας προσεγγίσει το κείμενο και προσδιορίσει τη χρονολόγηση και το είδος της επιγραφής, αναζητά τα πλησιέστερα επιγραφικά παράλληλα. Η ένταξη της επιγραφής σε ορισμένο είδος (π.χ. αναθηματική, νομική κλπ.) διευκολύνει τη συμπλήρωση και αποκατάσταση του κειμένου με βάση παράλληλα κείμενα και αρχικά τουλάχιστον προσανατολίζει στη μελέτη συγκεκριμένης βιβλιογραφίας. Τα επιγραφικά παράλληλα αναγνωρίζονται σε επιγραφές με ίδιο ή παρόμοιο περιεχόμενο που χρονολογούνται την ίδια περίπου περίοδο και προέρχονται από την ίδια γεωγραφική περιοχή, αφού οι πιθανότητες να παρατηρούνται παρόμοιες επιγραφικές πρακτικές είναι πάρα πολύ μεγάλες. Αν δεν υπάρχουν τέτοιες επιγραφές, τότε η αναζήτηση των παραλλήλων επεκτείνεται σε κοντινές χρονικά ιστορικές περιόδους ή γειτονικές περιοχές ή και απομακρυσμένες περιοχές που αποδεδειγμένα έχουν κάποια σχέση μεταξύ τους (π.χ. μητρόπολη και αποικία).

Εκτός από τις ηλεκτρονικές βάσεις αναζήτησης επιγραφών, τα *corpora* και τα *supplementa*, απολύτως απαραίτητα είναι τα λεξικά της αρχαίας ελληνικής γλώσσας για τη γλωσσική κατανόηση και τις διαλεκτικές ιδιαιτερότητες και τα ονομαστικά λεξικά για τη μελέτη των κύριων ονομάτων που τυχόν υπάρχουν στην επιγραφή. Επίσης, χρήσιμο βιβλιογραφικό βοήθημα είναι το *Guide de l'épigraphiste* για τις νέες επιγραφικές δημοσιεύσεις.

Κάθε επιγραφή ως μοναδικό και πρωτότυπο κείμενο αποτελεί στην πραγματικότητα ένα πρόβλημα προς επίλυση. Συχνά, ο επιγραφικός έρχεται αντιμέτωπος με ζητήματα όπως ελάχιστες χρονολογικές ενδείξεις, μοναδικά επιγραφικά ευρήματα, λέξεις άγνωστες και μη καταγεγραμμένες στα λεξικά, προβλήματα τα οποία ενδέχεται να μην μπορεί να λύσει τη δεδομένη χρονική στιγμή αλλά τα οποία μπορεί να λυθούν αργότερα από ένα νέο εύρημα. Για την ερευνητική κοινότητα όμως και τους άλλους μελετητές, απαραίτητος όρος για τον επιγραφικό είναι η έκδοση κειμένου αξιόπιστου, σύμφωνα με όλα στοιχεία της δεδομένης χρονικής στιγμής, ώστε να υπάρχει η πληρέστερη κατά το δυνατόν εικόνα για τη συγκεκριμένη επιγραφή. Εξάλλου, στην επιγραφική έρευνα θεωρείται δεδομένο και αναπόφευκτο ότι ένα νέο εύρημα σίγουρα θα προσφέρει νέα στοιχεία, τα οποία μπορεί και να ανατρέψουν μια προηγούμενη ερμηνεία.

Παράλληλα με τη βασική μεθοδολογία προσέγγισης και ερμηνείας του κειμένου, όπως αυτή περιγράφηκε, στην επιγραφική έρευνα απαιτείται και κρι-

τική ικανότητα αναζήτησης της κατάλληλης πληροφορίας, φαντασία, δημιουργικότητα, πρωτοτυπία σκέψης, αλλά και εμπειρία, άριστη γνώση της βιβλιογραφίας και κυρίως επαφή με όσο το δυνατόν περισσότερα επιγραφικά κείμενα.

ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ

Η ιδιαιτερότητα των επιγραφών, οι οποίες αποτελούν πρωτότυπα αρχαία κείμενα, ενώ ταυτόχρονα είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες με τον φορέα γραφής, καθιστά απαραίτητη την έκδοσή τους με συγκεκριμένες εκδοτικές συμβάσεις. Η επιγραφική έκδοση σε συνδυασμό με το έκτυπο, τη φωτογραφία και το σχέδιο (αν είναι απαραίτητο) δίνουν την πληρέστερη δυνατή εικόνα της επιγραφής και επιτρέπουν την ορθή χρήση του κειμένου ως πηγής αλλά και πιθανές διαφορετικές συμπληρώσεις ή διορθώσεις με βάση νέα δεδομένα ή επιγραφικά παράλληλα. Στην έκδοση μιας επιγραφής αποτυπώνεται αυτό ακριβώς που βλέπει ο μελετητής τη χρονική στιγμή που τη μελετά: το υλικό και οι διαστάσεις του αντικειμένου, η επεξεργασία του, η προετοιμασία της επιφάνειας γραφής με χάραξη οδηγών, οι πιθανές φθορές, το σχήμα των γραμμάτων της εποχής, οι επιλογές του χαρακτήρα, οι πιθανές μεταγενέστερες παρεμβάσεις.

Η έκδοση περιλαμβάνει δύο μέρη. Στο πρώτο αναφέρονται όλες οι αρχαιολογικές πληροφορίες για το ενεπίγραφο αντικείμενο και στο δεύτερο παρουσιάζεται η ίδια η επιγραφή, το κείμενο και οι σχετικές παρατηρήσεις και σχόλια. Το πρώτο μέρος συχνά είναι πολύ σύντομο και περιορίζεται μόνο στις απαραίτητες αρχαιολογικές πληροφορίες, αφού συνήθως οι επιγραφικές εκδόσεις επικεντρώνονται στο κείμενο. Σε ορισμένες εκδόσεις όμως μπορεί το αρχαιολογικό μέρος να είναι εκτενέστερο και να συμπεριλαμβάνει και αναλυτικό σχολιασμό του αντικειμένου, ιδιαίτερα όταν έχει ουσιαστική σημασία για την ερμηνεία της επιγραφής. Ο εκδότης της επιγραφής πρέπει να έχει ενημερωθεί βιβλιογραφικά για το αντικείμενο που φέρει την επιγραφή, αν δηλαδή αυτό έχει εκδοθεί και αν υπάρχει κάποιο παράλληλό του ίδιες εποχής από την περιοχή.

Στο δεύτερο μέρος, την έκδοση και τον σχολιασμό του κειμένου της επιγραφής, ο στόχος είναι η μεταγραφή του κειμένου σε μικρογράμματη γραφή, τυχόν συμπλή-

ρωση ή/και αποκατάσταση και η ερμηνεία του. Ο εκδότης πρέπει να αποτυπώσει τόσο τα στοιχεία της χάραξης της επιγραφής στην αρχαιότητα (π.χ. φορά γραφής, τρόπος έκθεσης του κειμένου πάνω στον φορέα γραφής, κενά, ορθογραφικές επιλογές, τυχόν λάθη ή διορθώσεις του χαρακτήρα) όσο και τα προβλήματα που προέκυψαν μετά τη χάραξη σχετικά με τη διατήρηση της επιγραφής και του φορέα της από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας (π.χ. κακή διατήρηση της ενεπίγραφης επιφάνειας λόγω καιρικών συνθηκών, φθορές και σκόπιμες αποξέσεις της επιφάνειας είτε κατά την αρχαιότητα είτε σε μεταγενέστερη εποχή λόγω επαναχρησιμοποίησης). Παράλληλα ο εκδότης προτείνει την κατά τη γνώμη του αρχική μορφή του κειμένου με τις κατά το δυνατόν λιγότερες και απολύτως βέβαιες προσθήκες ή αποκαταστάσεις, λαμβάνοντας πάντοτε υπόψη ότι η διάκριση μεταξύ του σωζόμενου και του συμπληρωμένου προτεινόμενου κειμένου πρέπει να είναι απολύτως ξεκάθαρη με τέτοιο τρόπο ώστε ο αναγώστης να αναγνωρίζει αμέσως ποια είναι η πραγματικά σωζόμενη μορφή του κειμένου.

Η έκδοση του κειμένου δεν αφορά μόνο την επίλυση προβλημάτων, λόγω της φθοράς του αντικειμένου, αλλά επιλύει σημαντικά ζητήματα ακόμα και για επιγραφές χωρίς φθορές και πολύ καλά διατηρημένες. Τόσο τα κειμενικά όσο και τα εξωκειμενικά στοιχεία της επιγραφής πρέπει να αποτυπώνονται στην έκδοση για την πληρέστερη κατανόηση και του κειμένου και του αντικειμένου. Σε όλες τις εκδόσεις επιγραφών υπάρχουν απαραίτητες παρεμβάσεις του εκδότη για την απόδοση του τελικού κειμένου: δήλωση της φοράς γραφής, μεταγραφή σε μικρογράμματη γραφή, χωρισμός των λέξεων, στίξη, αποτύπωση συμβόλων, σχεδίων ή σκόπιμων κενών. Τέλος, ήδη από τη μεταγραφή σε μικρογράμματη γραφή, ο εκδότης προβαίνει σε μια πρώτη ερμηνεία του κειμένου, καθώς πρέπει να χωρίσει τις λέξεις μεταξύ τους και να προσθέσει τα σύγχρονα σημεία στίξης, εφόσον όλες οι αρχαίες επιγραφές είναι γραμμένες σε κεφαλαιογράμματη γραφή και τα σημεία στίξης χρησιμοποιούνται με πολύ διαφορετικό τρόπο από τα σημερινά τυπωμένα κείμενα, ανάλογα με την εποχή, την περιοχή, το είδος των επιγραφών και τον χαρακτήρα.

Η απόδοση του κειμένου της επιγραφής αποτελεί στην ουσία και το πρώτο επίπεδο ερμηνείας. Τα εκδοτικά σύμβολα δίνουν τη δυνατότητα διαχωρισμού των αντικειμενικών δεδομένων από τις υποκειμενικές ερμηνείες του μελετητή, ώστε να αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο μελλοντικής αναθεώρησης. Παρομοί-

ως, όσοι επιστήμονες (επιγραφικοί, ιστορικοί, φιλόλογοι, αρχαιολόγοι κ.ά.) χρησιμοποιούν τις επιγραφικές εκδόσεις οφείλουν απαρέγκλιτα να χειρίζονται τις πληροφορίες που δίνουν οι επιγραφές με ιδιαίτερη προσοχή και ακρίβεια και να διακρίνουν πάντοτε το αρχαίο κείμενο από τις σύγχρονες συμπληρώσεις και αποκαταστάσεις των ερευνητών.

Ακόμα όμως και όταν συμπληρωθεί και αποκατασταθεί το κείμενο, όπως είχε χαραχτεί στην αρχαιότητα ή και στις σπάνιες περιπτώσεις που η επιγραφή έχει σωθεί ακέραια και χωρίς φθορές, η ερμηνεία της επιγραφής παραμένει ένα πρόβλημα προς επίλυση. Καθώς αποτελεί τυχαίο και αποσπασματικό εύρημα ανάμεσα σε άλλα που χάθηκαν στο πέρασμα του χρόνου, η επιγραφή δεν παύει να είναι μέρος από ένα όλον που ποτέ δεν πρόκειται να συμπληρωθεί. Η λακωνικότητα, ο αφαιρετικός λόγος, οι στερεότυπες εκφράσεις και άλλα επιμέρους στοιχεία μιας επιγραφής οφείλονται στο γεγονός ότι το κοινό, στο οποίο αρχικά απευθυνόταν το κείμενο, ήταν εξοικειωμένο με τη συγκεκριμένη επιγραφική συνήθεια, η οποία όμως σήμερα πρέπει να αποκατασταθεί. Σε γενικές γραμμές, μια επιγραφή αποκρύπτει πολύ περισσότερες πληροφορίες από όσες αποκαλύπτει και ο μόνος τρόπος να γίνει κατανοητή είναι αν ενταχθεί σε ένα σύνολο παράλληλων κειμένων από τον ίδιο συγκεκριμένο τόπο και χρόνο και στα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα των κειμένων αυτών.

Μορφή μιας επιγραφικής έκδοσης

Παρόλο που δεν ακολουθείται πάντα μια συγκεκριμένη μορφή σε όλες τις εκδόσεις επιγραφών, προτείνεται ενδεικτικά η τυπική δομή και το περιεχόμενο μιας επιγραφικής έκδοσης, ώστε να θεωρείται πλήρης. Η παρουσίαση αυτών των στοιχείων ως προς τη σειρά και τη διεξοδικότητά τους παραμένει ωστόσο υποκειμενική επιλογή του κάθε εκδότη και εξαρτάται από το είδος και τον στόχο της κάθε έκδοσης.

Τίτλος:

Περιλαμβάνει βασικά στοιχεία, όπως το είδος της επιγραφής, η προέλευση και η χρονολόγησή της.

Αρχαιολογικές πληροφορίες

Αριθμός ευρετηρίου: η αδημοσίευτη επιγραφή αναφέρεται με τον αριθμό ευρετηρίου του μουσείου στο οποίο φυλάσσεται ή με τον αριθμό με τον οποίο έχει καταγραφεί στα αρχαιολογικά δελτία. Αν αυτές οι πληροφορίες έχουν αλλάξει, π.χ. λόγω μεταφοράς της επιγραφής και επαναταξινόμησής της με άλλο αριθμό ευρετηρίου, πρέπει να παρατίθεται και ο παλαιός αριθμός, για να μπορεί να ταυτίζεται η επιγραφή. Αν η επιγραφή έχει εκδοθεί μία ή περισσότερες φορές και συμπεριλαμβάνεται σε κάποιο corpus ή στο *SEG*, αναφέρεται με τα στοιχεία της έκδοσης (τόμος και αριθμός επιγραφής, π.χ. *SEG XXI 235*). Σωστότερο είναι να αναφέρεται η πιο πρόσφατη καταγραφή, ώστε ο μελετητής να μπορεί να βρει βιβλιογραφικές πληροφορίες για όλες τις προηγούμενες εκδόσεις. Αν δεν έχει ακόμα συμπεριληφθεί σε συμπληρωματικούς τόμους, χρησιμοποιείται ο αριθμός μουσείου και η βιβλιογραφική παραπομπή στο αντίστοιχο επιστημονικό περιοδικό, βιβλίο ή συλλογική έκδοση (όνομα μελετητή, στοιχεία βιβλίου ή περιοδικού και χρονολογία).

Τόπος φύλαξης της επιγραφής: αναφορά στο μουσείο ή στην τοποθεσία που μπορεί να βρίσκεται, αν είναι κατά χώραν (*in situ*). Μια δημοσιευμένη επιγραφή που δεν μπορεί εντοπιστεί δηλώνεται ως τέτοια.

Τόπος και χρόνος εύρεσης επιγραφής: αυτές οι πληροφορίες περιλαμβάνονται στα αρχαιολογικά ημερολόγια και στα αρχαιολογικά δελτία καταγραφής. Επιπλέον πληροφορίες σχετικές με τον συγκεκριμένο τομέα ή ανασκαφικό στρώμα εύρεσης μπορεί να είναι χρήσιμες για τη μελέτη των συνευρημάτων.

Περιγραφή του φορέα της επιγραφής: περιγραφή του μνημείου ή του αντικειμένου στο οποίο έχει χαραχθεί η επιγραφή. Αναφέρονται το είδος, η τυπολογία, τα χαρακτηριστικά, το υλικό του αντικειμένου που φέρει την επιγραφή. Αν πρόκειται για αμιγώς επιγραφική έκδοση, αυτά τα στοιχεία παρουσιάζονται συνοπτικά χωρίς εκτενέστερη αρχαιολογική ανάλυση.

Κατάσταση διατήρησης του φορέα της επιγραφής: δηλώνεται αν το αντικείμενο είναι ακέραιο ή ποιο τμήμα του σώζεται καθώς και οι φθορές, αποκρούσεις, εργασίες συντήρησης κλπ.

Διαστάσεις του αντικειμένου: ακριβείς διαστάσεις του αντικειμένου, πλάτος, ύψος, διάμετρος και πάχος (π.χ. σε κεραμική και σε μέταλλα ελάσματα). Αν το αντικείμενο δεν είναι ακέραιο δίνεται το μέγιστο σωζόμενο μέγεθος κάθε διάστασης.

Επιγραφικές πληροφορίες

Θέση της επιγραφής: προσδιορίζεται η συγκεκριμένη θέση της επιγραφής στο αντικείμενο, η διάταξή της και ο χώρος που καταλαμβάνει η ενεπίγραφη επιφάνεια.

Κατάσταση διατήρησης της επιγραφής: δηλώνεται αν η επιγραφή σώζεται ακέραια ή περιγράφεται το σωζόμενο μέρος της και οι φθορές, οι σκόπιμες αποξέσεις της επιφάνειας ή σκόπιμες αποξέσεις γραμμμάτων (*rasurae*), τα εξίτηλα γράμματα, τα πιθανά ίχνη χρώματος και οδηγών χάραξης.

Διαστάσεις γραμμμάτων: οι μετρήσεις με το ελάχιστο και μέγιστο σωζόμενο ύψος και πλάτος, καθώς και το βάθος γραμμμάτων, αν η χάραξη είναι αρκετά βαθιά και μπορεί να μετρηθεί (αλλιώς προσδιορίζεται ως αβαθής).

Αυτοψία: δηλώνεται αν έχει γίνει αυτοψία της επιγραφής και αν υπάρχουν φωτογραφία, σχέδιο ή έκτυπο.

Χρονολόγηση: ακριβής χρονολόγηση, αν το επιτρέπουν τα αρχαιολογικά, επιγραφικά και ιστορικά δεδομένα. Σε διαφορετική περίπτωση η επιγραφή πρέπει να εντάσσεται σε αιώνα ή έστω σε χρονική περίοδο (π.χ. κλασική, ελληνιστική). Η χρονολόγηση προηγείται συνήθως της παράθεσης του αρχαίου κειμένου και συχνά δηλώνεται ακριβώς πάνω από το κείμενο στο αριστερό άκρο της σελίδας.

Φορά γραφής: η φορά γραφής και ενδεχομένως άλλη παρατήρηση για τη διάταξη του κειμένου (π.χ. στοιχηδόν) και κάποιες φορές και ο αριθμός των σωζόμενων στίχων της επιγραφής (ή στη στοιχηδόν διάταξη ο αριθμός γραμμμάτων ανά στίχο επειδή είναι σταθερός) δηλώνεται στο δεξιό άκρο της σελίδας πριν από το κείμενο. Η φορά γραφής δηλώνεται και με σχήμα βέλους στο δεξιό άκρο κάθε στίχου, όταν πρόκειται για φορά επί τα λαϊά ή βουστροφηδόν, γιατί συχνά η εναλλαγή δεν είναι κανονική.

Κείμενο: το αρχαίο κείμενο παρατίθεται σε μικρογράμματη γραφή και ορισμένες φορές όταν η φωτογραφία ή το σχέδιο δεν είναι ευδιάκριτα παρατίθεται το κείμενο και σε μεγαλογράμματη χωρίς στίξη, για να είναι σαφέστερη η εικόνα του αρχαίου κειμένου. Τα σημεία στίξης σημειώνονται κανονικά και οι στίχοι αριθμούνται ανά τρεις ή ανά πέντε ανάλογα με το μέγεθος της επιγραφής. Ο χωρισμός των στίχων γίνεται σύμφωνα με τον χωρισμό του αρχαίου κειμένου, ώστε να αποδίδεται στο χαρτί οπτικά η εικόνα του, όπως είναι στην ενεπίγραφη επιφάνεια. Σπανιότερα, παρατίθεται το κείμενο συνεχές και τότε χρησιμοποιούνται κάθετες κεραίες ως διαχωριστικά των στίχων. Στις περιπτώσεις έμμετρων επιγραφών είτε παρατίθεται το κείμενο στα σχόλια και στη μετρική του μορφή είτε χρησιμοποιούνται οι κάθετες κεραίες ως διαχωριστικά μετρικών ενοτήτων. Ορισμένες παλαιότερες εκδόσεις παραθέτουν και απόγραφο του κειμένου σε κεφαλαιογράμματη γραφή αλλά η φωτογραφία και το σχέδιο καθιστούν περιττή πλέον την παράθεση απογράφου, αφού εξάλλου τα κεφαλαία χρησιμοποιούνται ως εκδοτικό σύμβολο σε περίπτωση γραμμάτων που δεν παράγουν σαφές νόημα.

Μετάφραση: το κείμενο μεταφράζεται στη γλώσσα που χρησιμοποιείται στην έκδοση.

Βιβλιογραφία: αν η επιγραφή είναι δημοσιευμένη, τότε παρατίθεται η πρώτη έκδοση (ed. pr.=editio princeps) και οι τυχόν επόμενες εκδόσεις με χρονολογική σειρά.

Υπεστιγμένα γράμματα και σχήμα γραμμάτων: αμέσως κάτω από το κείμενο σχολιάζονται τα υπεστιγμένα γράμματα και οι πιθανές εκδοχές για το καθένα, αναφέρονται τα χαρακτηριστικά γράμματα, καθώς και παρατηρήσεις σχετικά με το σχήμα τους και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (μέγεθος, ακρέμονες, καμπυλώσεις κεραιών, συμπλέγματα, διακριτικά σημεία συντόμευσης κλπ.), τα οποία βοηθούν και στη χρονολόγηση. Αν πρόκειται για αρχαϊκά γράμματα, αντί της περιγραφής, δίνεται παραπομπή στον αντίστοιχο πίνακα αρχαϊκών γραμμάτων της Jeffery 1990 (π.χ. A1, E4) με την επισήμανση μόνο πιθανών διαφορών από τα σχήματα της Jeffery.

Παρατηρήσεις: σύντομη περιγραφή της ορθογραφίας, της διαλέκτου και της γραμματικής του κειμένου.

Συμπληρώσεις, αποκατάσταση κειμένου, rasurae: παρατίθενται χωρίς σχολιασμό οι συμπληρώσεις παλαιότερων εκδόσεων κατά στίχο ή οι συμπληρώσεις του εκδότη της επιγραφής.

Σχόλια: περιλαμβάνουν τη *χρονολόγηση της επιγραφής* με τα επιχειρήματα και τις προτάσεις χρονολόγησης από άλλους εκδότες και με την αιτιολόγηση και τα κριτήρια της χρονολόγησης που προτείνεται στη συγκεκριμένη έκδοση· και τον *σχολιασμό όλων των λεπτομερειών του κειμένου*, όπως το είδος της επιγραφής, την ένταξη της σε ομάδα ανάλογων κειμένων της περιοχής, τους λόγους για τη σημασία ή τη σπουδαιότητα της επιγραφής, τυχόν ειδικούς όρους/λέξεις του κειμένου, καθώς και την ιστορική, φιλολογική, αρχαιολογική ή άλλη συμβολή της επιγραφής.

Προσωπογραφία: σύντομη αναφορά και πληροφορίες για τα πρόσωπα που αναφέρονται στην επιγραφή, αν απαντούν στην περιοχή ή αλλού, αν σχετίζονται με άλλα πρόσωπα, το οικογενειακό δέντρο αν προκύπτει.

Φωτογραφία/σχέδιο: συνήθως παρατίθενται στο τέλος της έκδοσης της επιγραφής.

Χρονολόγηση

Η χρονολόγηση είναι απαραίτητη και για την ερμηνεία της ίδιας της επιγραφής αλλά και για τη μεταγενέστερη χρήση της ως ιστορικής πηγής. Αν η επιγραφή δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια, όπως συμβαίνει συχνά, γιατί δεν επαρκούν τα αρχαιολογικά, επιγραφικά και ιστορικά δεδομένα, τότε αξιοποιείται κάθε ένδειξη για την πρόταση μιας κατά προσέγγιση χρονολόγησης ή προτείνεται μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδος. Τα κριτήρια, άλλα περισσότερο ασφαλή και άλλα πιο επισφαλή, που βοηθούν στη χρονολόγηση της επιγραφής, χωρίζονται σε εξωτερικά και εσωτερικά.

Στα εξωτερικά κριτήρια συγκαταλέγονται όλες οι πληροφορίες που έχουν σχέση με το αντικείμενο και τις αρχαιολογικές ενδείξεις. Η χρονολόγηση του φορέα της επιγραφής συχνά συμπίπτει με τη χρονολόγηση της ίδιας της επιγραφής. Επομένως, η συλλογή και αξιοποίηση όλων των αρχαιολογικών πληροφοριών,

όπως οι ανασκαφικές ενδείξεις, ο τόπος εύρεσης και προέλευσης της επιγραφής, η εκτίμηση των αρχαιολογικών συνευρημάτων, οι παρατηρήσεις για το είδος του μνημείου ή του αντικειμένου και τα αρχαιολογικά παράλληλα είναι το πρώτο στάδιο για τη χρονολόγηση. Συχνά όμως τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα δεν είναι διαθέσιμα είτε γιατί η επιγραφή δεν εντοπίστηκε στην αρχική της θέση είτε γιατί τέτοιου είδους πληροφορίες δεν υπάρχουν — ιδιαίτερα μάλιστα αν πρόκειται για παλαιό ή για τυχαίο εύρημα το οποίο παραδόθηκε στην αρχαιολογική υπηρεσία ή βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή. Η προέλευση της επιγραφής μπορεί να δώσει σημαντικές πληροφορίες για τη χρονολόγησή της. Η πόλη από την οποία προέρχεται μπορεί να έχει εγκαταλειφθεί, καταστραφεί από εχθρική επιδρομή ή ιδρυθεί μια συγκεκριμένη χρονολογία, γεγονόςτα τα οποία για τις επιγραφές εντός της επικράτειας της πόλης παρέχουν ένα αποδεδειγμένο χρονολογικό όριο πριν από ή μετά τα γεγονότα αυτά (*terminus ante* ή *post*). Η επιγραφή σε ένα αντικείμενο συμπίπτει αρκετές φορές με τη χρονολόγηση του αντικειμένου αλλά αυτό δεν είναι απαραίτητος κανόνας, καθώς σε αντικείμενα με μεγάλη διάρκεια στον χρόνο η χρονολογία της κατασκευής τους δεν ταυτίζεται πάντοτε με τη χρονολογία χάραξης της επιγραφής. Επίσης, οι επιγραφές σε λίθους που αποτελούσαν δομικά στοιχεία κτιρίου, το οποίο δεν έχει σωθεί, ή τα χαράγματα σε βράχους είναι δύσκολο να ενταχθούν σε αρχαιολογικά συμφραζόμενα και πολλές φορές το μόνο κριτήριο χρονολόγησης είναι τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά της επιγραφής. Τα καλλιτεχνικά και στυλιστικά κριτήρια προσφέρουν συνήθως μια αρκετά ακριβή χρονολόγηση των αρχαιολογικών ευρημάτων, ενώ στην καλά χρονολογημένη κεραμική η χρονολόγηση της επιγραφής ταυτίζεται με αυτήν του αγγείου, ιδιαίτερα αν αυτή έχει γίνει πριν από την όπηση ή αν έχει γίνει σε μικρά αγγεία τα οποία έχουν σχετικά σύντομη χρονική περίοδο χρήσης. Μια επιγραφή όμως σε ένα μεταλλικό αντικείμενο πρέπει να αντιμετωπίζεται με περισσότερη προσοχή, γιατί η χρήση των μεταλλικών αντικειμένων διαρκούσε πολύ περισσότερο και η επιγραφή θα μπορούσε να χαραχτεί αρκετά χρόνια μετά την κατασκευή του αντικειμένου, αν βέβαια δεν πρόκειται για υπογραφή του τεχνίτη.

Τα εσωτερικά κριτήρια χρονολόγησης έχουν σχέση με την ίδια την επιγραφή, το περιεχόμενό της και τα παλαιογραφικά της χαρακτηριστικά. Πληροφορίες βοηθητικές μπορούν να προκύψουν από το είδος του κειμένου, τα γλωσσικά και διαλεκτικά στοιχεία, τα γνωστά ιστορικά γεγονότα, τις προσωπογραφικές ενδείξεις, τις χρονολογικές πληροφορίες του ίδιου του κειμένου, το είδος της επιγραφής. Η άμεση

ή έμμεση αναφορά σε ένα γνωστό και άρα χρονολογημένο ιστορικό γεγονός, όπως μια συνθήκη μεταξύ δύο πόλεων που γνωρίζουμε από άλλες πηγές πότε έγινε ή ένα ανάθημα που αφιερώθηκε στον θεό με αφορμή μια νίκη σε έναν γνωστό από άλλου πόλεμο, ή τα ονόματα αρχόντων, τυράννων, αυτοκρατόρων αποτελούν πολύτιμα στοιχεία για την ακριβέστερη χρονολόγηση. Οι προσωπογραφικές πληροφορίες είναι βοηθητικές, ακόμα κι αν δεν αναφέρονται σε γνωστό ιστορικό πρόσωπο, γιατί από τις ονοματολογικές μελέτες και τα αντίστοιχα λεξικά συχνά διαπιστώνεται η χρήση συγκεκριμένων ονομάτων σε μια περιοχή και εποχή.

Στην αρχαιότητα δεν υπήρχε επίσημος αριθμητικός προσδιορισμός του έτους και συνήθως στα δημόσια κείμενα το έτος προσδιοριζόταν με την αναφορά στον επίσιο άρχοντα ή ιερέα. Για πόλεις όπως η Αθήνα όπου υπάρχουν κατάλογοι αρχόντων, η χρονολόγηση είναι εφικτή για μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο και για άλλες ελληνικές πόλεις.⁷⁷

Εκτός από τις χρονολογικές ενδείξεις, το είδος της επιγραφής μπορεί να είναι χρήσιμο, αν όχι για την ακριβή χρονολόγησή της, τουλάχιστον για την ένταξή της σε μια συγκεκριμένη περίοδο. Για ορισμένα είδη επιγραφών, ένα συγκεκριμένο λεξιλόγιο, ο τρόπος διατύπωσης, η χρήση στερεότυπων εκφράσεων και η εξέλιξή τους είναι βοηθητικά στοιχεία τα οποία όμως προϋποθέτουν διεξοδική καταγραφή και μελέτη τους για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Τα περισσότερα από τα στοιχεία αυτά συνιστούν επιγραφικά χαρακτηριστικά μιας ορισμένης περιοχής και μεθοδολογικά πρέπει να χρησιμοποιούνται με ιδιαίτερη φειδώ για τη χρονολόγηση επιγραφών διαφορετικής προέλευσης.

Τέλος, τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά μιας επιγραφής, η διάταξη του κειμένου, ο τρόπος και οι τεχνικές χάραξης, το σχήμα των γραμμάτων λειτουργούν βοηθητικά στη χρονολόγηση των επιγραφών: η στοιχηδόν διάταξη, η χρήση συγκεκριμένων εργαλείων (όπως ο διαβήτη για τη χάραξη των κυκλικών γραμμάτων), τα συμπλήματα και τα συμπλέγματα γραμμάτων, συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στις κεραίες των γραμμάτων (π.χ. καμπυλώσεις, ακρέμονες, διακοσμήσεις) και σχήματα των γραμμάτων (αρχαϊκά γράμματα των οποίων η χρί-

77. Για τη χρονολόγηση με βάση το ημερολόγιο στα αρχαία κείμενα και για το αθηναϊκό ημερολόγιο, τις φυλές, τους δήμους, τους άρχοντες, και τους μήνες στην Αττική και σε άλλες πόλεις βλ. Woodhead 2009, 117–121 και 217–235 και Guarducci 2008, 514–522.

ση σταμάτησε μετά από μια συγκεκριμένη περίοδο, μνηοειδή, ρομβοειδή, τετράγωνα ή άλλα σχήματα που εμφανίζονται τη ρωμαϊκή εποχή).

Τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά πρέπει να χρησιμοποιούνται με τη μέγιστη προσοχή και πάντοτε σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία για τη χρονολόγηση μιας επιγραφής, κυρίως γιατί εξαρτώνται από τις στυλιστικές επιλογές ενός χαρακτήρα, τις διαφορές από περιοχή σε περιοχή, ακόμα κι αν πρόκειται για την ίδια χρονική περίοδο, τις πιθανές διαφοροποιήσεις μεταξύ των δημόσιων, συνήθως πιο συντηρητικών στη μορφή, και των ιδιωτικών επιγραφών. Τέτοιου είδους συμπεράσματα προϋποθέτουν ότι σώζονται αρκετές επιγραφές από μια περιοχή και μια ορισμένη χρονική περίοδο, και μάλιστα επιγραφές σε λίθο, αφού η προέλευση και κατά συνέπεια και το αλφάβητο δεν είναι πάντα δυνατόν να προσδιοριστούν για τα κινητά ενεπίγραφα ευρήματα. Μελέτες που καλύπτουν μεγάλες χρονικές περιόδους ή διαφορετικές περιοχές ή ακόμα αναλύουν διεξοδικά συγκεκριμένα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά, όπως η μελέτη της Jeffery για τα αρχαϊκά αλφάβητα ή του Stephen Tracy για τους χαρακτες στην Αττική, θα έλυναν προβλήματα της εξέλιξης της γραφής αλλά και της χρονολόγησης των επιγραφών.⁷⁸ Ενώ η χρονολόγηση δεν πρέπει να βασίζεται αποκλειστικά και μόνο σε παλαιογραφικά κριτήρια, εντούτοις συχνά είναι η μοναδική επιλογή, ειδικά όταν πρόκειται για επιγραφές σε λίθινα δομικά στοιχεία κυρίων σε δεύτερη χρήση, από τα οποία λείπουν εντελώς αρχαιολογικά συμφραζόμενα ή άλλες πληροφορίες. Συνήθως τα παλαιογραφικά στοιχεία, αν το σωζόμενο τμήμα της επιγραφής περιέχει χαρακτηριστικά γράμματα, είναι ικανά να προσδιορίσουν με σχετική ασφάλεια την κατά προσέγγιση χρονική περίοδο, με την προϋπόθεση όμως ότι ο μελετητής είναι εξοικειωμένος με τις επιγραφές και την εξέλιξη του αλφαβήτου της συγκεκριμένης περιόδου και της συγκεκριμένης περιοχής.

Η πιο ασφαλής χρονολόγηση μιας επιγραφής προκύπτει από τον συνδυασμό όσο το δυνατόν περισσότερων κριτηρίων (αρχαιολογικών, παλαιογραφικών, γλωσσικών/διαλεκτικών, κειμενικών) και την ένταξη της επιγραφής αυτής σε ένα σύνολο παραλλήλων που προέρχονται από τη συγκεκριμένη περιοχή.⁷⁹

78. Για τα τοπικά αρχαϊκά αλφάβητα βλ. Jeffery 1990 και για τους χαρακτες στην Αττική από τον 5ο έως τον 1ο αιώνα π.Χ. βλ. Tracy 1990, 1995, 1996, 2003.

79. Σύμφωνα με την Cooley (2012, 433) η ασφαλέστερη χρονολόγηση μπορεί να προέλθει αν η επιγραφή ενταχθεί σε μια ομάδα παρόμοιων επιγραφών με την ίδια προέλευση.

Συμπλήρωση και αποκατάσταση κειμένου

Οι περισσότερες επιγραφές σώζονται αποσπασματικά ή παρουσιάζουν μικρές ή εκτεταμένες φθορές στην ενεπίγραφη επιφάνεια, ώστε να είναι απαραίτητη η συμπλήρωση των γραμμάτων που λείπουν και η αποκατάσταση του κειμένου. Οι λίθινες επιγραφές, ακόμα και κατά την αρχαιότητα, επαναχρησιμοποιούνταν συχνά ως δομικό υλικό, πράγμα που απαιτούσε τη λάξευση και κοπή του λίθου σε διαφορετικό μέγεθος, με αποτέλεσμα ο λίθος ή η στήλη να σώζει ένα τμήμα μόνο του αρχικού αντικείμενου. Αλλά και η ενεπίγραφη επιφάνεια, συχνά εκτεθειμένη στις καιρικές συνθήκες και ανάλογα με τις συνθήκες εύρεσης, παρουσιάζει σημαντικές φθορές και αλλοιώσεις. Σκόπιμες φθορές του λίθου μπορεί να υπάρχουν ήδη από την αρχαιότητα είτε γιατί ήθελαν να καταστρέψουν το ενεπίγραφο αντικείμενο είτε γιατί ήθελαν να επαναχρησιμοποιήσουν την ενεπίγραφη επιφάνεια ή να διορθώσουν το περιεχόμενο της επιγραφής. Μια συχνή περίπτωση ήταν η περίφημη *damnatio memoriae* (η καταδίκη της μνήμης), η απόξεση δηλαδή και διαγραφή του ονόματος του αυτοκράτορα ή άλλων πολιτικών προσώπων μετά από απόφαση της ρωμαϊκής Συγκλήτου από όλες τις επιγραφές.⁸⁰ Επιπλέον, τα ενεπίγραφα μεταλλικά αντικείμενα παρουσιάζουν οξείδωση στην επιφάνεια και καθιστούν δυσανάγνωστη την επιγραφή, ενώ στην κεραμική συχνά η επιφάνεια είναι φθαρμένη ή λείπει τμήμα του αγγείου.

Όταν μια επιγραφή σώζεται σε τμήματα και υπάρχει η υπόνοια ότι αυτά συγκολλώνται ή συνανήκουν πρέπει απαραίτητα να λαμβάνεται υπόψη και το ίδιο το αντικείμενο, το υλικό, οι διαστάσεις, η κατεργασία κλπ. και όχι μόνο το κείμενο και η ενεπίγραφη επιφάνεια. Η αποκατάσταση πρέπει να είναι πειστική όχι μόνο ως προς το κείμενο (γραμματικά, συντακτικά, μετρικά, αν πρόκειται για έμμετρη επιγραφή, και νοηματικά, ανάλογα με το είδος του κειμένου), αλλά και ως προς το αντικείμενο (αν πρόκειται να ενωθούν ενεπίγραφα τμήματα π.χ. μιας στήλης).

Σπάνια μια επιγραφή είναι ακέραιη και ευανάγνωστη. Επομένως ο επιγραφικός βρίσκεται συχνά στη δύσκολη θέση της επιλογής με ποιον τρόπο να συ-

80. Kerrie 1991, 22–23.

μπληρώσει το κείμενο. Η συμπλήρωση και αποκατάσταση του κειμένου απο-τελεί, όπως επισημαίνει ο Dow, κοπιαστική και ατελείωτη διαδικασία.⁸¹ Οι συμ-μπληρώσεις είναι απαραίτητες, γιατί αλλιώς το κείμενο θα ήταν μια δυσνόητη παράθεση λέξεων και μεμονωμένων γραμμάτων, που ακολουθείται από έναν καταγιισμό σχολίων.⁸² Ο τρόπος όμως με τον οποίο γίνονται αυτές οι συμπλη-ρώσεις και αποκαταστάσεις αποτελεί ουσιαστικά εκ των προτέρων επιλογή του εκδότη της επιγραφής.

Υπάρχουν δύο βασικές «σχολές» για την αποκατάσταση του κειμένου. Η πρώτη υποστηρίζει την περιορισμένη συμπλήρωση στοιχείων που θεωρούνται απολύτως βέβαια και δεν βασίζονται σε υποθέσεις του επιγραφικού αλλά στη-ρίζονται σε ακριβή παράλληλα και στερεότυπες εκφράσεις, που απαντούν σε παρόμοια είδη επιγραφών. Η δεύτερη πιστεύει ότι πρέπει να αποδίδεται ένα κείμενο όσο το δυνατόν πιο κοντά στο αρχικό αρχαίο κείμενο, ώστε ο αναγνώ-στης να σχηματίζει μια αντίληψη για το περιεχόμενό του, πράγμα που σημαίνει ότι ο αναγνώστης, ιδιαίτερα ο μη επιγραφικός, αποδέχεται αρκετές υποθετικές και υποκειμενικές συμπληρώσεις. Και οι δύο απόψεις ενέχουν διαφορετικούς αλλά σοβαρούς κινδύνους η καθεμία, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Woodhead.⁸³ Από τη μια, με την απόλυτα αυστηρή συμπλήρωση μόνο των βέβαιων λέξεων και φράσεων το κείμενο της επιγραφής αφορά μόνο τους ειδικούς επιστήμονες και έτσι κατά κάποιον τρόπο δεν προσφέρει τη χαρά του ολοκληρωμένου κειμέ-νου που παράγει νόημα. Από την άλλη, με την ελεύθερη συμπλήρωση υπάρ-χει κίνδυνος να υπεισέλθουν πολλά υποκειμενικά στοιχεία στο κείμενο της επι-γραφής, το οποίο εκλαμβάνεται, συχνά χωρίς επιφυλάξεις από άλλους ερευνη-τές, ως το πραγματικό αρχαίο κείμενο που είχε χαραχθεί στο αντικείμενο.

Η συμπλήρωση του κειμένου απαιτεί πολύ καλή γνώση της γλώσσας, της γραμματικής και του συντακτικού αλλά και εξαιρετη γνώση των παράλληλων επιγραφικών κειμένων, αν υπάρχουν, για να περιορίζεται κατά το δυνατόν η αυ-θαιρεσία και η υποκειμενικότητα του εκδότη στις συμπληρώσεις. Επειδή η επι-

81. Dow 1969, 20.

82. Cooley 2012, 436 και Bagnall 2009, 31.

83. Για τις δύο «σχολές» συμπλήρωσης του κειμένου των επιγραφών βλ. Woodhead 2009, 145–147 και Dow 1969, 21–23.

λογή μιας συμπλήρωσης παραμένει πάντοτε υποκειμενική και εξαρτάται από την εμπειρία και την αντίληψη του εκδότη, αυτός πρέπει να ισορροπεί ανάμεσα στις δύο ακραίες απόψεις σχετικά με την αποκατάσταση του κειμένου. Πρέπει δηλαδή να αποφεύγεται η επίδειξη γνώσεων, στην οποία πολύ εύκολα οδηγείται ακόμα και ο έμπειρος επιγραφικός που χειρίζεται πολύ καλά το υλικό, επειδή, όταν προτείνει μια συμπλήρωση, αυτή ενδέχεται να χρησιμοποιηθεί σαν να ήταν το πραγματικό κείμενο που είχε χαραχθεί (η ευτυχής αυτή συγκυρία —να βρεθεί δηλαδή τμήμα επιγραφής το οποίο συγκολλάται με μια ήδη δημοσιευμένη επιγραφή και επιβεβαιώνει την αποκατάσταση του πρώτου εκδότη— είναι σπάνια αλλά όχι ανέφικτη και εξαρτάται πάντοτε από την επιγραφική παιδεία του κάθε ερευνητή). Από την άλλη ο επιγραφικός οφείλει να έχει το επιστημονικό θάρρος να υποστηρίξει μια λύση που θεωρεί ως αρκετά πιθανή και ταιριάζει στα συμφραζόμενα του κειμένου, ακόμα κι αν αυτή ενδεχομένως αναθεωρηθεί μελλοντικά από ένα νέο εύρημα ή από κάποιον επόμενο εκδότη της επιγραφής.

Η συμπλήρωση μπορεί να αφορά μόνο τον αριθμό των στίχων της επιγραφής ή τον αριθμό των γραμμάτων που λείπουν, όταν το κείμενο δεν επιτρέπει κάτι περισσότερο. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι συμπληρώσεις είναι αρκετά ασφαλείς, όταν λείπουν γράμματα (π.χ. στο εσωτερικό της λέξης) ή λέξεις, οι οποίες μπορούν με βεβαιότητα να συμπληρωθούν είτε με βάση γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες είτε επειδή επαναλαμβάνονται σε άλλο σημείο του κειμένου ή σε άλλα παρόμοια κείμενα. Εξάλλου, βασικός κανόνας είναι ότι το κείμενο ως έναν βαθμό αποκαθίσταται από μόνο του. Οι συμπληρώσεις άλλων λέξεων και εκτενέστερων φράσεων μπορούν να γίνουν *παραδείγματος χάριν* (*exempli gratia*), ακολουθώντας παράλληλα επιγραφικά κείμενα, τα οποία έχουν παρόμοιο περιεχόμενο και πάντοτε με την προϋπόθεση ότι το συγκεκριμένο κείμενο ακολουθεί την ίδια τυπική μορφή με το παράλληλό του. Βέβαια, η χρήση πανομοιότυπων στερεότυπων εκφράσεων δεν μπορεί να αποδειχθεί, αλλά η χρήση παράλληλων παραδειγμάτων είναι ο μόνος τρόπος αποκατάστασης του κειμένου. Ακόμα και αν τα στερεότυπα δεν επαναλαμβάνονται με πανομοιότυπο τρόπο, ο επιγραφικός δεν μπορεί να προτείνει συμπληρώσεις, οι οποίες δεν στηρίζονται σε παράλληλα κείμενα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ο επιγραφικός δεν πρέπει να αποτολμά μια συμπλήρωση με κατάλληλα και πειστικά επιχειρήματα, τα οποία θα στηρίζονται στην άριστη γνώση της βιβλιογραφίας, την υποκειμενική του ερμηνεία και το εμπειρικό του ένστικτο. Στην περίπτω-

ση όμως που οι προτεινόμενες συμπληρώσεις είναι πιθανές ή παραδείγματος χάριν, τότε αυτές κανονικά δεν πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στην έκδοση του κειμένου, έστω και εντός αγκυλών, αλλά να παρατίθενται στα σχόλια.

Το γεγονός ότι το τελικό κείμενο της επιγραφής αποτελεί ερμηνεία και τελική επιλογή του εκδότη πρέπει να είναι απολύτως κατανοητό από όλους τους επιστήμονες που χρησιμοποιούν τις επιγραφές ως πηγή, για να υποστηρίξουν τη δική τους ερευνητική πρόταση. Σε κάθε περίπτωση, όταν παραπέμπει σε επιγραφές που σε μικρό ή μεγάλο βαθμό έχουν αποκατασταθεί, ο μελετητής πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη του ότι πρόκειται για την καλύτερη δυνατή έκδοση του κειμένου και όχι για το αυθεντικό αρχαίο κείμενο και ότι, εξαιτίας ενός νέου ευρήματος ή ενός νέου παράλληλου χωρίου, η έκδοση αυτή μπορεί να αλλάξει. Άλλωστε, η επίγνωση της διαφοράς μεταξύ του κειμένου εντός και εκτός αγκυλών είναι ουσιαστική για τη μεθοδολογικά ορθή χρήση των κειμένων των επιγραφών, γιατί μόνον έτσι αποφεύγεται η συγγραφή της «ιστορίας μέσα από τις αγκύλες»,⁸⁴ η οποία φυσικά και δεν έχει σχέση με την τότε πραγματικότητα.

Εκδοτικά σύμβολα

Η χρήση των επιγραφικών εκδοτικών συμβόλων έχει στόχο την πιστή αποτύπωση αυτού που βλέπει ο εκδότης της επιγραφής στην ενεπίγραφη επιφάνεια. Η διαδικασία της χάραξης, οι επιλογές, τα λάθη και οι σκόπιμες παρεμβάσεις του αρχαίου χαρακτή στο κείμενο, οι φθορές του κειμένου και οι συμπληρώσεις του εκδότη αποδίδονται με συγκεκριμένα κοινώς αποδεκτά σύμβολα, τα οποία αποτυπώνουν με απόλυτη ακρίβεια την εικόνα της επιγραφής και ταυτόχρονα συντελούν στην ερμηνεία του κειμένου.

Το σύστημα συμβόλων και διακριτικών σημείων που χρησιμοποιείται για την έκδοση των επιγραφών δεν είναι απολύτως σταθερό και ομοιογενές. Οι παλαιότερες εκδόσεις χρησιμοποιούσαν είτε διαφορετικά σύμβολα είτε απέδιδαν στα ίδια σύμβολα διαφορετική σημασία. Ακριβώς για να αποφευχθεί αυτή η σύγχυση στην έκδοση κειμένων και να υπάρξει ομοιογένεια, η οποία θα διευ-

84. Badian 1989.

κόλυνε το έργο των μελετητών, οι παπυρολόγοι και οι επιγραφικοί πρότειναν τη δημιουργία ενός κοινά αποδεκτού κωδικοποιημένου συστήματος για την έκδοση παπύρων και επιγραφών. Έτσι, υιοθετήθηκε το σύστημα Leiden από το 1932 και εξής, ονομασία που προέκυψε από την πόλη όπου συναντήθηκαν οι ερευνητές. Μετά την υιοθέτηση του συστήματος του Leiden και λόγω της αποκτιθείσας εμπειρίας, προτάθηκαν βελτιώσεις και προσθήκες, για ένα σύστημα πιο λειτουργικό και πλήρες και για να μπορούν να αποτυπώνονται περισσότερες λεπτομέρειες στο ίδιο το κείμενο. Εντούτοις, η επιλογή των συμβόλων, ιδιαίτερα κάποιων επιμέρους, εναπόκειται στην κρίση του εκάστοτε εκδότη.⁸⁵ Ωστόσο, η προσθήκη πολλών συμβόλων «φορτώνει» υπερβολικά το κείμενο της επιγραφής κάνοντάς το ίσως περισσότερο δυσνόητο με τα διακριτικά σημεία, και μάλιστα όταν ορισμένα ζητήματα που τα σύμβολα αυτά καλούνται να επιλύσουν μπορούν να συμπεριληφθούν στο κριτικό υπόμνημα ή στις παρατηρήσεις και τον σχολιασμό του κειμένου. Καθώς οι εκδόσεις των επιγραφών ενδέχεται να παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους ως προς τα εκδοτικά σύμβολα που χρησιμοποιούν, κρίθηκε απαραίτητη η παράθεση στο παρόν εγχειρίδιο του πίνακα με τα εκδοτικά σύμβολα που χρησιμοποιούνται.

Αρίθμηση στίχων = οι στίχοι αριθμούνται ανά 3 ή 5, ανάλογα με την έκταση του κειμένου. Σύμφωνα με τον Dow ο στίχος αποτελεί συμβολική αναφορά στον δυνάμει ενεπίγραφο χώρο, ανεξάρτητα από το αν έχουν χαραχτεί γράμματα, και συνεπώς ο κενός χώρος (π.χ. ενός ή δύο στίχων) πρέπει να αριθμείται, γιατί προφανώς έχει σημασία να δηλωθεί, ως επιλογή του χαρακτήρα. Ωστόσο, πολλές εκδόσεις αριθμούν μόνο τους στίχους με γράμματα.

Κάθετη γραμμή = αλλαγή στίχου στο κείμενο της επιγραφής. Συνήθως, στην αρχική έκδοση της επιγραφής, τηρείται ο χωρισμός του κειμένου σε στίχους, όπως αυτό είναι χαραγμένο στον φορέα της επιγραφής, οπότε η δήλωση αλλαγής στίχου με κάθετη γραμμή είναι περιττή. Το σύμβολο αυτό είναι χρήσιμο σε περίπτωση που ο εκδότης δεν ακολουθεί τον κατά στίχους χωρισμό της επιγραφής. Αν το κείμενο είναι εκτενέστερο των πέντε στίχων, ο εκδότης χρησιμοποιεί

85. Για το σύστημα Leiden και συζήτηση της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Dow 1969, 14–17. Επίσης, για τις βελτιώσεις του συστήματος Leiden και το αναθεωρημένο και εμπλουτισμένο σύστημα συμβόλων βλ. Cooley 2012, 351 και σημ. 42 και 352–355.

διπλή κάθετη γραμμή ανά τακτό αριθμό στίχων (συνήθως ανά πέντε στίχους και σπανιότερα ανά τρεις ή τέσσερις). Επίσης, μερικές φορές η κάθετη γραμμή χρησιμοποιείται για τη δήλωση αλλαγής μετρικών ενοτήτων.

[] **ορθογώνιες αγκύλες** = κενό κειμένου λόγω φθοράς στην ενεπίγραφη επιφάνεια ή χαμένου τμήματος της επιγραφής. Τα γράμματα λείπουν εντελώς ή υπάρχουν ελάχιστα ίχνη αλλά δεν μπορούν να ταυτιστούν με κεραίες γραμμάτων.

[αβγ] = συμπλήρωση κειμένου από τον εκδότη.

[...] ή [. . 5 . .] = συγκεκριμένος αριθμός γραμμάτων που λείπουν αλλά ο εκδότης δεν μπορεί να προτείνει συμπλήρωση. Κάθε στιγμή αντιστοιχεί σε ένα γράμμα.

[— — —] = αριθμός γραμμάτων ή κείμενο που λείπει και δεν μπορεί να προσδιοριστεί.

[[[]]] = συμπλήρωση της απόξεσης από τον χαρακτήρα του κειμένου (*rasura*), την οποία υποθέτει ο εκδότης ότι είχε χαραχθεί. Σπανίως χρησιμοποιείται λόγω της σύγχυσης που προκαλούν οι αγκύλες και η συμπλήρωση παρατίθεται στο αντίστοιχο τμήμα κάτω από την έκδοση.

— — — — — — — — = σε ορισμένες εκδόσεις χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη φθορά των πρώτων ή των τελευταίων στίχων μιας επιγραφής των οποίων ο αριθμός είναι απροσδιόριστος.

+ + + + ή = ίχνη γραμμάτων που δεν μπορούν να ταυτιστούν με κάποιο γράμμα λόγω εκτεταμένης φθοράς. Σε παλαιότερες εκδόσεις τα αδιάγνωστα ίχνη τυπώνονταν ως τμήματα κεφαλαίων γραμμάτων με σκίαση στο μέρος του γράμματος που λείπει.⁸⁶

ΑΒΓ = γράμματα ευανάγνωστα, των οποίων ο συνδυασμός δεν αντιστοιχεί σε γνωστή λέξη και δεν παράγει νόημα κατά τον εκδότη. Μπορεί να σημειώνονται για μέρος της λέξης ή για μεγαλύτερο μέρος του κειμένου.

.....
86. Dow 1969, 10.

αβγ = γράμματα αναγνωσμένα από προηγούμενους εκδότες, τα οποία πλέον δεν μπορούν να διαβαστούν λόγω φθοράς της ενεπίγραφης επιφάνειας ή απώλειας του συγκεκριμένου τμήματος του αντικειμένου.

αβγ = υπεστιγμένα γράμματα, όταν η ανάγνωσή τους είναι αμφίβολη ασχέτως των συμφραζομένων. Γράμματα μερικώς σωζόμενα ή εξίτηλα, τα οποία ως μεμονωμένα γράμματα δεν μπορούν να ταυτιστούν με βεβαιότητα. Η τελική επιλογή του συγκεκριμένου γράμματος μεταξύ άλλων πιθανών αποτελεί επιλογή του εκδότη και εξαρτάται από τα συμφραζόμενα. Αν το γράμμα σώζεται μερικώς αλλά το σωζόμενο τμήμα του επιτρέπει την ασφαλή ταύτισή του, τότε δεν χρειάζεται υποστιγμή. Για ίχνη γραμμάτων τόσο φθαρμένων, ώστε να μην μπορούν να αναγνωριστούν, ορισμένες εκδόσεις χρησιμοποιούν το + + + και άλλες το . . . , όπου κάθε σταυρός ή στιγμή αντιστοιχεί σε ένα γράμμα.

[[]] **διπλές ορθογώνιες αγκύλες** = γράμματα σβησμένα σκόπιμα (*rasura*) από τον ίδιο τον χαρακτήρα ή σε μεταγενέστερη φάση (π.χ. στη ρωμαϊκή περίοδο στην περίπτωση της *damnatio memoriae*). Τα σβησμένα γράμματα μπορεί να διακρίνονται περισσότερο ή λιγότερο ή να έχει αποξεστεί τελείως η επιφάνεια και να μην σώζονται καθόλου ίχνη των γραμμάτων. Το σύμβολο αφορά την αρχική χάραξη, η οποία σώζεται μερικώς ή έχει χαθεί πλήρως. Συχνά η απόξεση γινόταν για να χαραχθεί άλλο διορθωμένο κείμενο πάνω από το παλαιό, του οποίου ίχνη ενδεχομένως διακρίνονται. Ο εκδότης πρέπει να παραθέσει το κείμενο που ο αρχαίος χαρακτήρας είχε σκοπό να χαραχθεί για να διαβαστεί. Συνεπώς, εφόσον δεν καταστρατηγείται το νόημα του κειμένου, στην έκδοση μπορεί να περιλαμβάνεται το σβησμένο κείμενο. Εάν όμως η απόξεση έγινε για νέα χάραξη πάνω από την παλαιά και διόρθωση του κειμένου, τότε το διορθωμένο κείμενο πρέπει να παρατίθεται στην έκδοση εκτός αγκυλών και στις παρατηρήσεις να δηλώνεται η απόξεση με το κείμενό της, αν αυτό είναι διακριτό.

[[αβγ]] = γράμματα σβησμένα σκόπιμα, τα οποία είναι αναγνώσιμα.

[[αβγ]] = γράμματα σβησμένα σκόπιμα, μερικώς σωζόμενα, τα οποία μπορούν να αποκατασταθούν από τα συμφραζόμενα, και γι' αυτό υπεστιγμένα.

[[[]]] = αγκύλες εντός των διπλών αγκυλών για αποκαταστάσεις του κειμένου που προτείνει ο εκδότης εντός της σβησμένης περιοχής. Για τις εσωτερικές αγκύλες ακολουθούνται όλες οι παραπάνω πιθανότητες συμπλήρωσης του κειμένου.

<<αβγ>> = σε ορισμένες εκδόσεις για τα γράμματα που χαράχθηκαν πάνω από τα σβησμένα γράμματα.⁸⁷ Ανάλογα με την κατάσταση διατήρησης των γραμμάτων οι διπλές οξυγώνιες αγκύλες μπορούν να πάρουν τη μορφή: «ΑΒΓ», «αβγ», «[αβγ]», «[...]», «[-ca. 8 -]», «[----]».

{ } = άγκιστρα για τον εξοβελισμό γραμμάτων ή λέξεων, τα οποία είναι απολύτως βέβαιο ότι ο χαρακτήρας χάραξε κατά λάθος.⁸⁸ Συνήθως χρησιμοποιείται σε περιπτώσεις διπλογραφιών, δηλαδή στην κατά λάθος επανάληψη όμοιων συλλαβών ή λέξεων. Σε παλαιότερες εκδόσεις αντί άγκιστρων { } χρησιμοποιούνται οξυγώνιες αγκύλες < >.

< > = προσθήκη γραμμάτων που παρέλειψε κατά λάθος ή από αβλεψία ο χαρακτήρας, αντικατάσταση γράμματος το οποίο ο χαρακτήρας χάραξε κατά λάθος ή διόρθωση γράμματος που έμεινε ατελές κατά τη χάραξη. Η προσθήκη /διόρθωση γίνεται με βάση την ανάγνωση των συγκεκριμένων λέξεων αλλά μόνον όταν είναι βέβαιο ότι πρόκειται λανθασμένη χάραξη και όχι επιλογή του χαρακτήρα. Κάποια από αυτά τα λάθη του χαρακτήρα πιθανότατα είχαν διορθωθεί από τον ίδιο με χρώμα το οποίο δεν σώζεται. Ο Dow⁸⁹ τονίζει ότι γράμματα, τα οποία ο χαρακτήρας δεν ολοκλήρωσε λόγω λάθους (συχνά οι χαρακτήρες ξεχνούν να χαράξουν κάποιες κεραίες γραμμάτων), πρέπει να τίθενται εντός οξυγώνιων αγκυλών και να μην είναι υπεστιγμένα.

α(βγ) = ανάπτυξη συντμήσεων, συντομογραφιών και συμπλεγμάτων γραμμάτων. Εντός της παρένθεσης τα γράμματα, τα οποία σκόπιμα παρέλειψε ο χαρακτήρας χάριν συντομίας. Η Cooley συμπεριλαμβάνει τα α(-), όταν η λέξη δεν μπορεί να συμπληρωθεί, α(βγ-), όταν μπορεί να συμπληρωθεί μόνο το θέμα

.....
87. Cooley 2012, 353–354.

88. Για άλλα σύμβολα που δηλώνουν λάθη στην επιγραφή ή επιγραφή που έμεινε ατελείωτη αλλά δεν χρησιμοποιούνται τόσο συχνά βλ. Cooley 2012, 354.

89. Dow 1969, 11.

αλλά όχι η κατάληξη της λέξης και $\hat{a}\beta$ για κάθε γράμμα το οποίο ενώνεται σε σύμπλεγμα με το επόμενο.⁹⁰ Οι συντομογραφίες, άλλοτε κοινές για όλη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και άλλοτε επιγραφική συνήθεια μιας συγκεκριμένης περιοχής ή χρονικής περιόδου, αποτελούν χαρακτηριστικό κυρίως των λατινικών και αργότερα και των χριστιανικών επιγραφών.⁹¹ Μετά την ελληνιστική περίοδο, και κυρίως στις λατινικές επιγραφές, οι χαρακτες συνήθιζαν να χρησιμοποιούν σύμβολα για να δηλώσουν αυτές τις συντομογραφίες (στιγμή τοποθετημένη στο μέσον του ύψους του γράμματος, δύο στιγμές ή τονικά σημεία εκατέρωθεν του γράμματος, άνω και κάτω στιγμή μετά το γράμμα και το πιο κοινό σύμβολο, οριζόντια γραμμή ή μικρός κύκλος πάνω από τη συντεταγμένη λέξη).⁹²

vacat = κενό που άφησε σκόπιμα ο χαρακτες, για διάφορους λόγους (π.χ. προβληματικά σημεία του φορέα γραφής, πέρασ φράσης ή νοήματος, έμφαση σε συγκεκριμένη λέξη, τοποθέτηση του κειμένου σε συγκεκριμένο σημείο του φορέα γραφής για λόγους αισθητικής ή συμμετρίας κ.ο.κ.). Το *vacat* χρησιμοποιείται όταν το κενό είναι πολύ μεγάλο, δεν μπορεί να μετρηθεί ή δεν υπάρχει λόγος να μετρηθεί. Το *vac* ή *vacat* μεταξύ δύο στίχων σημαίνει ότι ολόκληρος στίχος έχει αφηθεί κενός και το *vac* ή *vacat* στο κέντρο κάτω από τον τελευταίο στίχο δηλώνει το πέρασ της χάραξης (όχι απαραίτητα και του κειμένου της επιγραφής, αφού μπορεί για κάποιο λόγο η χάραξη να έμεινε ατελής).

v ή $'''$ = ένα πλάγιο v ως εκθέτης αντιστοιχεί σε κενό χώρο που καταλαμβάνει ένα γράμμα (συμβατικά ως πλάτος γράμματος θεωρείται το πλάτος ενός μέσου σε μέγεθος γράμματος). Μπορεί να δηλώνει επίσης και το κενό μισού γράμματος $v^{1/2}$. Μικρά πλάγια v ως εκθέτες αντιστοιχούν σε κενό χώρο που μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια (κάθε v αντιστοιχεί σε χώρο ενός γράμματος).

vacat 10 ή *vacat* ca.10 = κενός χώρος που μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια ή κατά προσέγγιση και καταλαμβάνει όσα γράμματα δηλώνει ο αριθμός.

[v] [*vacat*] [*vacat* 20] = συμπλήρωση κενού χώρου μπορεί να γίνει, αν ο εκδότης θεωρεί βέβαιο ότι ο χαρακτες είχε αφήσει σκόπιμο κενό ενός ή περισσότερων γραμ-

90. Cooley 2012, 352 και 355.

91. Για τις συντομογραφίες στις λατινικές επιγραφές βλ. Cooley 2012, 357–360.

92. McLean 2002, 59.

μάτων. Υπεστιγμένο κενό: ὁ κενό με ερωτηματικό σε μορφή εκθέτη $\nu^?$ σημειώνεται σε περίπτωση που έχει σωθεί τμήμα της αρχικής κενής επιφάνειας αλλά όχι αρκετό ώστε να μπορεί να θεωρηθεί με βεβαιότητα κενό.

Ορισμένα άλλα διακριτικά σημεία που απαντούν στις εκδόσεις των επιγραφών:

← **φορά γραφής** επί τα λαιά (από δεξιά προς τα αριστερά)

→ **φορά γραφής** ες ευθύ (από αριστερά προς τα δεξιά)

Η φορά της επιγραφής (επί τα λαιά, βουστροφηδόν, ες ευθύ) ή η διάταξη (στοιχηδόν κλπ.) δηλώνεται ολογράφως στο δεξι άκρο πάνω από το αρχαίο κείμενο. Δεν είναι αναγκαίο να χρησιμοποιηθεί και σύμβολο, εφόσον η φορά έχει δηλωθεί και παραμένει σταθερή (π.χ. όλοι οι στίχοι είναι γραμμένοι επί τα λαιά ή ες ευθύ). Στις βουστροφηδόν επιγραφές συνήθως χρησιμοποιείται το σύμβολο δίπλα σε κάθε στίχο για να δείξει με ποια φορά αρχίζει η επιγραφή και την εναλλαγή της, η οποία δεν είναι πάντα κανονική.

∨ = σημειώνεται κάτω από δύο γράμματα, τα οποία καταλαμβάνουν τον χώρο ενός γράμματος (μόνο στις στοιχηδόν επιγραφές).

∧ = σε ορισμένες εκδόσεις σημειώνεται πάνω από δύο ή περισσότερα γράμματα που αποτελούν συμπλήρωμα.

$\bar{\alpha}$ = μικρή οριζόντια πάνω από το γράμμα χρησιμοποιείται για να δηλώσει το μακρό φωνήεν (το ε και το ο μπορεί να έχουν σύμβολο μακρού φωνήεντος, γιατί χρησιμοποιούνται αρχικά για να δηλώσουν τόσο τα βραχέα ε και ο όσο και τα μακρά η, ει και ω, ου αντίστοιχα).

ed. pr. = editio princeps (πρώτη έκδοση του κειμένου) = η πρώτη έκδοση του κειμένου πρέπει να αναφέρεται σε κάθε επανέκδοση μιας δημοσιευμένης επιγραφής.

(!) = προτρέπει τον αναγνώστη να προσέξει ή επανεξετάσει το συγκεκριμένο σημείο.

sic = επισήμανση κάποιου λάθους του κειμένου, το οποίο ο εκδότης συνειδητά δεν διορθώνει.

ΕΙΔΗ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Η κατηγοριοποίηση των επιγραφών σε είδη ανάλογα με το περιεχόμενό τους επιτρέπει τον καλύτερο έλεγχο του υλικού και δίνει τη δυνατότητα της μελέτης των επιγραφικών συνθηθειών τόσο σε μικρές και σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές όσο και στη διαχρονική τους εξέλιξη. Η κατάταξη αυτή σε ομάδες είναι συχνά μια αναγκαία αλλά μη δεσμευτική σύμβαση, καθώς ο μελετητής αναγκάζεται να συνεξετάσει επιγραφές ποικίλου περιεχομένου που ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, ανάλογα με το υλικό και τον στόχο της έρευνάς του. Επειδή οι περισσότερες επιγραφές είναι αποσπασματικές, απαραίτητη προϋπόθεση για την κατάταξη μιας επιγραφής σε μια συγκεκριμένη κατηγορία είναι να σώζεται ικανό τμήμα του κειμένου από λέξεις και/ή φράσεις που αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της συγκεκριμένης ομάδας επιγραφών, ή ο φορέας γραφής και τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα να είναι δηλωτικά μιας συγκεκριμένης κατηγορίας.

Η κατηγοριοποίηση των επιγραφών μπορεί να γίνει με πολλά και διαφορετικά κριτήρια, όπως η χρονολόγηση (με βάση τη χρονική περίοδο στην οποία ανήκουν), η γεωγραφική περιοχή που βρέθηκαν (με βάση την πόλη, τον ιερό χώρο), ο φορέας της επιγραφής (με βάση τον τύπο ή το υλικό του αντικειμένου στο οποίο έχουν χαραχθεί τα κείμενα, π.χ. επιγραφές χαραγμένες σε αμφορείς ή σε μολύβδινους πεσσούς), ο τρόπος και η πρόθεση χάραξης (όπως π.χ. τα ανεπίσημα, πρόχειρα χαραγμάτα), ο μετρικός χαρακτήρας της επιγραφής (όπως π.χ. τα επιγράμματα για αθλητές ή για νεκρούς).

Δημόσιες, ιδιωτικές και ιερές επιγραφές

Μια γενική κατηγοριοποίηση είναι η διάκριση σε δημόσιες, ιδιωτικές και ιερές επιγραφές, σύμφωνα με την υπόδειξη του εντολέα για χάραξη μιας επιγραφής. Για τη χά-

ραξη των δημόσιων επιγραφών η εντολή προέρχεται από την πόλη, τη βουλή, τον δήμο, τις φυλές ή τους κατά τόπους άρχοντες και βασιλείς. Η χάραξη γίνεται από επαγγελματίες χαράκτες, ελέγχεται από την πόλη και ακολουθεί ένα συγκεκριμένο τυπικό στη δομή και στο περιεχόμενο, ανάλογα πάντοτε με την περιοχή και την εποχή. Οι δημόσιες επιγραφές είναι τα αντίγραφα των δημόσιων εγγράφων που φυλάσσονταν στο δημόσιο αρχείο κάθε πόλης. Τα επίσημα κείμενα και οι αποφάσεις καταγράφονταν σε ξύλινες (λευκώματα) ή πήλινες πινακίδες ή σε πάπυρο και οι αρχές αποφάσιζαν αν ολόκληρο το κείμενο ή μέρος του κειμένου έπρεπε να χαραχτεί και σε λίθινα ή μεταλλικά αντικείμενα για να δημοσιοποιηθεί.

Οι ιδιωτικές επιγραφές έχουν εντολέα τους ένα φυσικό πρόσωπο, το οποίο ενδέχεται να χαράζει το ίδιο την επιγραφή, αν πρόκειται για πρόχειρα χαράγματα, ή να συντάσσει το κείμενο που πρόκειται να χαραχτεί. Αν πρόκειται για επιγραφές σε λίθο, όπως οι επιτύμβιες, ή σε μέταλλο, όπως ένα μεταλλικό ανάθημα, οι επιγραφές συνήθως χαράσσονται από επαγγελματίες.

Οι δημόσιες ή ιδιωτικές ιερές επιγραφές (*tituli sacri*) και οι ιεροί νόμοι (*leges sacrae*) βρίσκονται σε ναούς και ιερά και αποτελούν νομικές ρυθμίσεις για διάφορα ζητήματα που σχετίζονται με τον ιερό χώρο, όπως οι θρησκευτικές και τελετουργικές διαδικασίες, τα αναθήματα, οι κανόνες συμμετοχής στις τελεουργίες, οι θυσίες, η είσοδος στον ναό κ.ά. Οι ιερές επιγραφές (ιαματικές επιγραφές, θρησκευτικά ημερολόγια, κατάλογοι θυσιών και ιερέων, ερωτήσεις και απαντήσεις από τα μαντεία, τάματα, προσευχές, όρκοι, κατάρες, προσκυνηματικές επιγραφές) ήταν συχνά εντοιχισμένες στα ιερά ή χαράσσονταν σε στήλες και άλλα αντικείμενα κάθε είδους.

Οι επιγραφές με κριτήριο το περιεχόμενό τους

Οι τρεις παραπάνω κατηγορίες ενεπίγραφων κειμένων είναι γενικές και προσφέρουν μια πρώτη ταξινόμηση η οποία συναντάται και σε όλες τις εκδόσεις επιγραφών σε *corpora*, αλλά δεν είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τη μελέτη. Έτσι, εντός των γενικών αυτών κατηγοριών, οι επιγραφές κατηγοριοποιούνται σε ακόμα περισσότερες ομάδες ανάλογα με το περιεχόμενό τους, για την ευχερέστερη έρευνα και μελέτη των κειμένων.

Νόμοι (leges), ψηφίσματα (decreta) και άδελφες δημόσιες αποφάσεις

Στην κατηγορία των δημόσιων επιγραφών περιλαμβάνονται όλες οι επίσημες αποφάσεις της πόλης. Αν και όλες οι πρωτότυπες αποφάσεις αναγράφονταν σε φθαρτά υλικά τα οποία έχουν χαθεί, η επιλογή της αναγραφής σε λίθο ή μέταλλο προσδίδει στις συγκεκριμένες επιγραφές ένα χαρακτηριστικό μονιμότητας και μεγαλύτερης διατήρησής τους στο πέρασμα του χρόνου που για κάποιο λόγο επιθυμούσαν οι επίσημες αρχές. Επιπλέον, η χάραξη των δημόσιων κειμένων σε τοίχους ναών και ιερών ή σε πεσσούς και στήλες γύρω από ή μέσα σ' αυτούς, επικυρώνει την ισχύ τους, καθώς τίθενται κάτω από την προστασία των θεών.⁹³

Νομικές αποφάσεις και ρυθμίσεις της πόλης ή επιμέρους νομικές διατάξεις που αποτελούν μέρος μόνο μιας πληρέστερης νομοθεσίας δημοσιοποιούνται και γίνονται γνωστοί στο ευρύ κοινό. Δεν είναι βέβαιο πόσοι από τους πολίτες ήταν σε θέση να διαβάσουν τα κείμενα αυτά ή αν γίνονταν επίσημες προφορικές αναγνώσεις τους με τη φροντίδα της πόλης ούτε σε ποιο βαθμό οι γραπτοί νόμοι εφαρμόζονταν. Σε αντίθεση όμως με το προφορικό δίκαιο, ο πολίτης είχε τη δυνατότητα να ανατρέξει στο συγκεκριμένο κείμενο το οποίο, προφανώς λόγω της σπουδαιότητάς του, είχε χαραχθεί και τοποθετηθεί σε δημόσια θέα. Όταν ο νόμος επιβάλλεται από ένα μόνο πρόσωπο, ηγεμόνα, αυτοκράτορα ή σπανιότερα κάποιον άρχοντα ονομάζεται *διάταγμα* (edictum). Στις νομικές δημόσιες επιγραφές συμπεριλαμβάνονται και οι επίσημες επιστολές της πόλης ή ηγεμόνων, αρχόντων, αυτοκρατόρων που αφορούν δημόσια ζητήματα.

Μια σειρά άλλων νομικών κειμένων ρυθμίζουν κάθε παράμετρο της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής της πόλης, καθώς και τις σχέσεις της με άλλες πόλεις ή βασιλεία. Οι *συνθήκες* καθορίζουν τη φιλία και τη συμφωνία μεταξύ των συμβαλλομένων μερών κυρίως για αμοιβαία βοήθεια ή στρατιωτική συμμαχία και ισχυροποιούνται με την επίκληση στους θεούς και τον σχετικό όρκο, όπου προβλέπονται εγγυητές και ποινές για τους παραβάτες.

93. Για την αναγραφή νομικών κειμένων σε τοίχους ναών και ιερών βλ. van Effenterre & van Effenterre 1994.

Με τις *διαιτησίες* μια πόλη-διαιτητής επιλύει τα προβλήματα δύο άλλων πόλεων που δεσμεύονται εκ των προτέρων να υπακούσουν στις αποφάσεις της. Στα *ψηφίσματα* που εκδίδονται από την πόλη, η απόφαση είναι αποτέλεσμα ψηφοφορίας μετά από πρόταση-εισήγηση κάποιου πολίτη. Πολύ συνηθισμένα είναι τα *τιμητικά ψηφίσματα* που αποδίδουν συγκεκριμένες τιμές ή προνόμια στα τιμώμενα πρόσωπα: έπαινο, στέφανο που αποδίδεται τιμητικά και κοσμηί συχνά και την ενεπίγραφη στήλη, ανδριάντα προς τιμήν του προσώπου, παράθεση γεύματος στο πρυτανείο, δώρα φιλοξενίας, θείκες τιμές που προέβλεπαν ανέγερση κτιρίων και βωμών, θέσπιση εορτών ή αγώνων προς τιμήν κάποιου σημαντικού ατόμου. Με την *προξενία* ένας πολίτης αναλαμβάνει τον ρόλο της φιλοξενίας και προστασίας ξένων στην πόλη του, οι οποίοι προέρχονται από την πόλη που απονέμει την τιμή της προξενίας, ενώ με τη *θεωροδοκία* οι τιμώμενοι πολίτες αναλαμβάνουν να υποδεχτούν και βοηθήσουν με κάθε τρόπο τους *θεωρούς* που έστελνε κάποια πόλη για την αναγγελία της τέλεσης θρησκευτικών γιορτών. Η πολιτογράφηση (*πολιτεία*) αφορά την απόδοση του δικαιώματος του πολίτη σε κάποιον ξένο, η *ίσοπολιτεία* το δικαίωμα πολιτογράφησης μεταξύ των πολιτών δύο πόλεων και η *έπιγαμία* το δικαίωμα σύναψης γάμου, το οποίο συνήθως συνοδεύει το δικαίωμα της πολιτογράφησης.

Επίσης, με νομικές διατάξεις παραχωρούνται σε πρόσωπα διάφορα επιπλέον δικαιώματα, τα οποία μπορούν να μεταβιβάζονται και στους απογόνους, όπως: προτεραιότητα στη συζήτηση της ημερήσιας διάταξης της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου (*πρόσσοδος πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον πρώτῳ μετὰ τὰ ἱερά*), στην απονομή δικαιοσύνης (*προδικία*), στις μαντικές συμβουλές (*προμαντεία*): σίτιση στο Πρυτανείο με δημόσια δαπάνη, το οποίο μπορούσε να μετατραπεί και σε μόνιμο προνόμιο· τιμητική πρώτη θέση (*προεδρία*) σε αγώνες και δημόσια θεάματα· δικαίωμα παραμονής στην πόλη (*μέτοικος*): απαλλαγή από τους φόρους (*ἀτέλεια*) ή ίση φορολογική μεταχείριση με τους πολίτες (*ίσοτέλεια*): δικαίωμα αγοράς και κατοχής γης και σπιτιού (*ἐγκτησις γῆς καὶ οἰκίας*), δικαίωμα εισαγωγών και εξαγωγών κυρίως για εμπόρους· δικαιώματα βοσκής ή κοπής ξύλων· *ἀσυλία* που διασφαλίζει το άτομο και την περιουσία του από παράνομη διαρπαγή.

Τιμητικές (tituli honorarii)

Τα τιμητικά ψηφίσματα (όπως οι τιμές και τα δικαιώματα που αναφέρονται παραπάνω στα *ψηφίσματα*) και οι τιμητικές αφιερώσεις συντάσσονται, για να τιμηθούν συγκεκριμένα πρόσωπα (συνήθως αναφέρονται στο κείμενο σε πώση αιτιατική), τα οποία προσέφεραν κάποια υπηρεσία ή ωφέλησαν με κάποιο τρόπο την πολιτεία, ένα φαινόμενο ιδιαίτερα σύνηθες στη ρωμαϊκή περίοδο. Τιμητικές επιγραφές όμως συντάσσονται και από ιδιώτες, για να αποτίσουν τιμή σε ένα πρόσωπο που θεωρούν ότι προσέφερε μια ευεργεσία, αλλά και για να τιμήσουν νικητές σε αθλητικούς αγώνες (μια διακριτή υποομάδα). Η Guarducci διευκρινίζει ότι οι τιμητικές αφιερώσεις αφορούν πρόσωπα εν ζωή, ενώ οι αναθηματικές απευθύνονται σε θεούς, παρόλο που η τυπολογία των κειμένων και των τιμητικών αφιερώσεων ακολουθεί αυτή των αναθηματικών επιγραφών και περιλαμβάνει το χαρακτηριστικό ρήμα της ανάθεσης.⁹⁴

Αναθηματικές (dedicationes), (προσ)ευχές (orationes), τάματα (ex-votos)

Οι αναθηματικές επιγραφές δηλώνουν αφιέρωση ενός αναθήματος σε κάποια θεότητα, για να εκφράσει ο πιστός την ευσέβειά του, τις ευχαριστίες του για κάποια ευεργεσία του θεού, ή για να ζητήσει τη βοήθειά του. Οι επιγραφές χαράσσονται συνήθως στο αντικείμενο που αφιερώνεται και το οποίο μπορεί να είναι σχεδόν κάθε είδους και υλικού: αγάλματα, ειδώλια, βωμοί, όπλα, λάφυρα πολέμου, βραβεία αθλητικών ή δραματικών αγώνων, έργα τέχνης, εργαλεία, ακόμα και λογοτεχνικά και επιστημονικά κείμενα ή και σκλάβοι.⁹⁵ Το κείμενο περιλαμβάνει το όνομα του αναθέτη, το όνομα του θεού (συνήθως σε πώση δοτική) και μια χαρακτηριστική αναθηματική λέξη (π.χ. *ἀνέθηκε*, *ἀφιέρωσε*), ενώ σε πρωιμότερες περιόδους το ίδιο το ανατιθέμενο αντικείμενο δηλώνει ότι αποτελεί κτήμα του θεού (συνήθως σε πώση γενική ή και δοτική). Μια ευχετήρια (ex-voto) αναθηματική επιγραφή έχει σκοπό να ευχαριστήσει τον θεό για ένα προηγού-

94. Guarducci 2008, 194–207.

95. McLean 2002, 252 και σημ. 19, 20.

μενο τάμα ή ευχή που εκπληρώθηκε. Συχνά στο κείμενο των επιγραφών αυτών υπάρχει δηλωτική σχετική λέξη ή φράση (π.χ. *εὐξάμενος, εὐχὴν, δι' εὐχὴν ἢ χαριστήριον, εὐχαριστήρια, ἐπίκοος*). Τα *ιάματα* είναι συχνή αλλά ιδιαίτερη υποομάδα αναθηματικών επιγραφών, στις οποίες ο πιστός ευχαριστεί τον θεό (π.χ. τον Ασκληπιό στα κατά τόπους Ασκληπιεία) για την ίασή του από κάποια ασθένεια. Οι *προσκυνηματικές* επιγραφές συγκροτούν και αυτές ιδιαίτερη υποομάδα αναθηματικών επιγραφών, επειδή αποτίουν τιμή σε κάποιο θεό ως ένδειξη λατρείας ή ως έκφραση κάποιου αιτήματος για λογαριασμό του ίδιου ή άλλου προσώπου· στις επιγραφές αυτές η ανάθεση και η αφιέρωση δεν είναι κάποιο ενεπίγραφο αντικείμενο αλλά η ίδια η επιγραφή με την οποία δηλώνεται το προσκύνημα.

Επιτύμβιες ή επιτάφιας (tituli sepulcrales)

Οι επιτύμβιες επιγραφές απαντούν σε κάθε αντικείμενο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ταφικό σήμα, όπως στήλες, κίονες, βάσεις αγαλμάτων, σαρκοφάγους, αγγεία. Το τυπικό που ακολουθείται στις επιτύμβιες επιγραφές ποικίλλει ανά εποχή, ανά τόπο και ανά περίπτωση. Κάποιες αναφέρουν απλώς το όνομα του νεκρού, άλλες όμως είναι πολύστιχες με πληροφορίες για τη ζωή και τον θάνατο του νεκρού σε πεζό λόγο ή σε έμμετρο, τα επιτύμβια επιγράμματα, αρκετά από τα οποία μάλιστα είναι εξαιρετικής λογοτεχνικής αξίας. Από την ελληνιστική εποχή και εξής το κείμενο των επιτύμβιων επιγραφών τυποποιείται με φράσεις, όπως: *μνείας χάριν, χαῖρε (παροδῖτα), εὐψύχει*. Μερικές φορές κάποιο συνήθως συγγενικό πρόσωπο φροντίζει για την ανέγερση του ταφικού μνημείου και αναφέρεται το όνομά του στην επιτύμβια επιγραφή. Επίσης, αναγράφονται κατάρες ή άλλες φράσεις για την προστασία του ταφικού μνημείου από πιθανό βανδαλισμό ή τυμβωρυχία, οι οποίες σε ορισμένες περιοχές αναφέρουν ακόμα και συγκεκριμένα πρόσωπα, για να αποτρέψουν περιπτώσεις βεβήλωσης.

Απελευθερωτικές (manumissiones)

Οι απελευθερωτικές επιγραφές που δήλωναν την απελευθέρωση ενός δούλου είναι συχνές στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο. Η απελευθέρωση

ενός δούλου, επίσημη ή ανεπίσημη, γίνεται είτε από ιδιώτες είτε από την πόλη, η οποία επίσης είχε στην κατοχή της δούλους. Ο McLean⁹⁶ αναφέρει διάφορες περιπτώσεις απελευθερωτικών επιγραφών, όπως απελευθέρωση μέσω της διαθήκης του ιδιοκτήτη, μέσω της αφιέρωσης σε κάποιο θεό (αν και ενίοτε ο δούλος περνά στην ιδιοκτησία του θεού), μέσω εικονικής πώλησης σε τρίτο άτομο ή σε κάποια θεότητα, περίπτωση κατά την οποία ο δούλος εξαγοράζει την ελευθερία του αλλά, επειδή ο ίδιος δεν έχει δικαίωμα συμμετοχής σε νομικές πράξεις, εμφανίζεται κάποιος εικονικός αγοραστής.

Υπογραφές καλλιτεχνών

Ως υπογραφές καλλιτεχνών κατηγοριοποιούνται οι επιγραφές με το όνομα τεχνιτών και καλλιτεχνών, αγγειοπλαστών, χαλκουργών, ζωγράφων, γλυπτών, ψηφιδωτών μωσαϊκών που κατασκεύασαν ένα έργο, άγαλμα, αγγείο. Αν πρόκειται για άγαλμα η υπογραφή του γλύπτη συνήθως χαράσσεται στη βάση του αγάλματος, ενώ στο αγγείο ο αγγειοπλάστης και ο ζωγράφος (κάποιες φορές δεν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο) υπογράφουν σε εμφανές σημείο του αγγείου. Το όνομα του καλλιτέχνη ή τεχνίτη συνοδεύεται στην επιγραφή από τύπο των ρημάτων *ποιεῖν* και *γράφειν* (συνήθως στον αόριστο ή στον παρατατικό), μέσω των οποίων ο τεχνίτης, καλλιτέχνης, ζωγράφος, γλύπτης «υπογράφει» το έργο. Ο ρηματικός τύπος *ἐχαλκούργησε* χρησιμοποιείται για να δηλώσει το όνομα του τεχνίτη που επεξεργάστηκε το μέταλλο, ενώ το *κατεσκεύασεν* και το *ἐπεσκεύασεν* τον «εργολάβο» που ανέλαβε την κατασκευή και την επιδιόρθωση και αποκατάσταση αντίστοιχα.

Αρχιτεκτονικές – σημεία τεχνιτών

Σημεία τεχνιτών και κατασκευαστών, συνήθως αλφαβητικά ή αριθμητικά ή άλλα σύμβολα, αλλά και ονόματα των υπεύθυνων για την οικοδομική εργασία που εκτελείται, χρησιμοποιούνταν από τη φάση της εξόρυξης των λίθων μέχρι τη φάση της κατεργασίας τους και της κατασκευής ενός κτιρίου, συνήθως για να διευκολύνουν

96. McLean 2002, 289–299.

τη μεταφορά και την τοποθέτηση των δομικών στοιχείων στη σωστή θέση. Επίσης, σημεία τεχνιτών χρησιμοποιούνται και κατά την κατασκευή ενός αντικειμένου, τα οποία συχνά είναι ελάχιστα ή καθόλου ορατά. Ο McLean⁹⁷ διαχωρίζει τα σημεία που χρησιμοποιούνται κατά την εξόρυξη του μαρμάρου από τα λατομεία από τα κατασκευαστικά σημεία των τεχνιτών κατά τη διάρκεια της χρησιμοποίησης των λίθων για την κατασκευή ενός κτιρίου.

Όροι, οδοδείκτες, μιλιάρια (boroi, miliaria)

Οι όροι⁹⁸ δηλώνουν τα όρια ή σύνορα μιας περιοχής που ανήκει σε μια πόλη, τα όρια του ασύλου ενός ιερού, της ιδιοκτησίας ενός ναού, μιας στρατιωτικής ζώνης (κατά τη ρωμαϊκή περίοδο), ή τα όρια μιας ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Το κείμενο της επιγραφής μπορεί απλώς να αναφέρει τη λέξη *ὄρος*, ο οποίος ενίοτε συνοδεύεται από μια γενική κτητική, αλλά μπορεί να είναι και πιο αναλυτική περιέχοντας κάποιες φορές και λεπτομερείς απαγορεύσεις ή ιερούς νόμους, αν πρόκειται για την οριοθέτηση ιερού χώρου.

Τα μιλιάρια είναι κυλινδρικοί ή σπανιότερα ορθογώνιοι οδοδείκτες που δηλώνουν συγκεκριμένη απόσταση σε ρωμαϊκά μίλια από και προς την πλησιέστερη μεγάλη πόλη και ήταν τοποθετημένα σε όλο το ρωμαϊκό οδικό δίκτυο. Η Cooley επισημαίνει τη σύνδεση του οδικού δικτύου με την επιβολή της εξουσίας του αυτοκράτορα ερμηνεύοντας με αυτό τον τρόπο και τη γενικευμένη χρήση της λατινικής γλώσσας στα μιλιάρια και στους οδοδείκτες ακόμα και σε περιοχές που η κύρια γλώσσα ήταν τα ελληνικά. Αναγράφονται συχνά τα ονόματα των αξιωματούχων ή του αυτοκράτορα/αυτοκρατόρων, στους οποίους αποδίδονται τιμές επειδή ήταν υπεύθυνοι για την κατασκευή ή επισκευή του δρόμου, και τον αριθμό των μιλίων από την πλησιέστερη πόλη (τα μίλια δηλώνονται ως *M(ilia)* ή *MI(lia)*) αλλά συχνά τοποθετούνται ανά ένα ρωμαϊκό μίλι σε στρατιωτικούς δρόμους, χωρίς τη χάραξη της απόστασης. Επίσης, οι ενεπίγραφες ερμαι-

97. McLean 2002, 204–205.

98. Cooley (2012) 159–168.

κές (αφιερωμένες στον Ερμή) στήλες τοποθετούνται ως όροι σε δρόμους, στις εισόδους σπιτιών και σε περάσματα.

Απολογισμοί-απογραφές (rationes), κατάλογοι, ευρετήρια (catalogi)

Κατάλογοι με οικονομικό περιεχόμενο, απολογισμοί και απογραφές περιλαμβάνουν τα αγαθά και τα αντικείμενα που είχαν ανατεθεί στους θεούς και την περιουσία του κράτους και των ιερών. Απολογισμοί και εκθέσεις πεπραγμένων των αξιωματούχων του κράτους και των ιερών (επιστατών, λογιστών, δημοσίων πωλητών, των ταμιών της θεάς Αθηνάς της αρχαίας Αθήνας), απογραφές και κατάλογοι των θησαυρών ενός ναού, όπως οι πλήρεις κατάλογοι που δημοσιεύονταν κάθε χρόνο στο ιερό της Δήλου, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την οικονομία της εποχής.

Οι κατάλογοι περιλαμβάνουν επίσης ονόματα αρχόντων, θεωρών, πρυτάνεων, προξένων, εφήβων, ιερέων, ευεργετών, πεσόντων στρατιωτών, νικητών σε αθλητικούς ή δραματικούς αγώνες, δημοσίων ή ιερών αντικειμένων. Ορισμένοι από αυτούς τους καταλόγους, όπως οι κατάλογοι των αθηναίων εφήβων, είναι ταυτόχρονα και τιμητικά ψηφίσματα, ή όπως οι κατάλογοι πεσόντων είναι επιτύμβιες επιγραφές που ανεγέρθηκαν με απόφαση της Βουλής και του Δήμου των Αθηναίων (*ψήφισμα*).

Οι οικοδομικοί κατάλογοι καταγράφουν τα ονόματα όλων εκείνων που συνεισέφεραν στην κατασκευή ενός έργου και είναι υποομάδα των τιμητικών αλλά και των αρχιτεκτονικών επιγραφών.⁹⁹ Οι οικοδομικοί απολογισμοί είναι λεπτομερείς καταχωρήσεις όλων των δαπανών για ένα οικοδομικό έργο, όπως ο κατάλογος για την οικοδόμηση του Ερεχθείου στην Ακρόπολη της Αθήνας. Υπάρχουν ακόμα και ναυτικοί κατάλογοι που καταγράφουν τα πλοία, τον ναυτικό εξοπλισμό και τους υπεύθυνους γι' αυτά.

99. McLean 2002, 199.

Ιδιωτικές επιστοδές

Επιστολές και μπνύματα ιδιωτικής φύσεως σε μολύβδινα ελάσματα και σε όστρακα από τη Μαύρη Θάλασσα, την Ισπανία και τη Σικελία φανερώνουν μια επιγραφική συνήθεια, της οποίας ελάχιστα δείγματα έχουν διασωθεί, πιθανότατα διότι οι περισσότερες τέτοιου είδους επιστολές ήταν γραμμένες σε φθαρτά ή επαναχρησιμοποιούμενα υλικά, όπως ο πάπυρος και οι ξύλινες κερωμένες πινακίδες.

Αρές (κατάδεσμοι, defixiones)

Κατάρες και μαγικά κείμενα χαραγμένα συνήθως πάνω σε μολύβδινα ελάσματα τοποθετούνταν μέσα σε τάφους, πηγές ή πηγάδια, με στόχο να προκαλέσουν κακό, ασθένεια ή απώλεια δύναμης σε κάποιον ή να επιτύχουν κάτι με τη μαγική τους δύναμη.¹⁰⁰

Διάφορα (varia)

Στις διάφορες άλλες κατηγορίες επιγραφών εντάσσονται: μαγικά κείμενα, χρυσά ορφικά ελάσματα, συμβόλαια για περιουσιακά ζητήματα, διαθήκες, υποθήκες, ερωτήσεις και απαντήσεις σε μαντεία, μετρήσεις τιμών, βάρους και χωρητικότητας σε διάφορα αντικείμενα, ψήφοι, επιγραφές σε όπλα (βλήματα σφενδόνης, βέλη), επιγραφές πάνω σε νομίσματα.

Χαράγματα (graffiti)

Μια μεγάλη κατηγορία επιγραφών της αρχαιότητας αποτελούν τα χαράγματα (graffiti), ανεπίσημα ιδιωτικά χαράγματα σε κινητά αντικείμενα οικιακής ή άλλης χρήσης, αλλά και σε τοίχους κυρίων, αγάλματα, μνημεία, βράχους. Οι επιγραφές αυτής της κατηγορίας προσδιορίζονται από τον τρόπο χάραξης και έχουν

100. Faraone & Obbink 1991, v–vii.

γενικά πρόχειρο και ανεπίσημο χαρακτήρα αλλά με βάση το περιεχόμενό τους ορισμένες θα μπορούσαν να ενταχθούν σε μια από τις παραπάνω κατηγορίες (π.χ. αναθηματικές, προσκυνηματικές).

Τα χαράγματα που είναι δηλώσεις ιδιοκτησίας απαντούν από την εμφάνιση των πρώτων αλφαβητικών επιγραφών στις οποίες συνήθως το ίδιο το αντικείμενο δηλώνει ότι ανήκει σε κάποιον (*εἰμί* + το όνομα του ιδιοκτήτη σε πώση γενική κτητική). Πολλά χαράγματα σε κεραμική, αλφαβητικά ή μη, αφορούν μάλλον την παραγωγή, διακίνηση και εμπόριο των αγγείων. Επίσης, σώζονται αλφαβητάρια¹⁰¹ ή ορισμένα γράμματα σε αλφαβητική σειρά, πιθανόν ως εξάσκηση κάποιου που μαθαίνει να γράφει ή ως επίδειξη εγγραμματισμού.

Ακόμα, επιγραφές ή χαράγματα χωρίς εμφανές νόημα (*nonsense inscriptions*¹⁰²), των οποίων η σειρά των γραμμάτων δεν αντιστοιχεί σε κάποια ελληνική λέξη, έχουν ερμηνευθεί είτε ως προσπάθεια επίδειξης γνώσης του αλφαβήτου είτε ως λέξεις που δεν έχουν αναγνωστεί σωστά ή ανήκουν σε μια μη αποκρυπτογραφημένη γλώσσα.

101. West 2015, 52–71.

102. Immerwahr 2006. Για την ερμηνεία ορισμένων «χωρίς νόημα» επιγραφών βλ. και Mayor et al. 2014.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam, Sh. 1966. *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods*. British School of Archaeology, Athens, Publications. Οξφόρδη: Thames & Hudson Ltd.
- Adiego, I. J. et al. 2012. Two Carian Inscriptions from Karabournaki/Thessaloniki, Greece. Στο *Stephanèphoros. De l'économie antique à l'Asie Mineure. Hommages à Raymond Descat*, επιμ. Κ. Konuk, 195–202. Bordeaux: Ausonius Éditions.
- Aidoni, S. & M. P. Tsouli. 2001. Ways of Writing and Arranging Texts. Bearers of Inscriptions. Writing Methods and Tools. Στο *The Greek Script: Catalogue of an Exhibition of Copies*, Hellenic Ministry of Culture, 65–92. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Ανδρόνικος, Μ. 1974. *Πανεπιστημιακές σημειώσεις: Επιγραφική. Εισαγωγικές σημειώσεις*. Θεσσαλονίκη.
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1937 & 1939. *Επιγραφική*, τόμ. 1–2. Αθήνα: Κουλτούρα.
- Badian, E. 1989. History from Square Brackets. *ZPE* 79:59–70.
- Bagnall, R. S. επιμ. 2009. *The Oxford Handbook of Papyrology*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Bandy, A. C. 1970. *The Greek Christian Inscriptions of Crete*. 1ος τόμ., 1ο μέρ. του *Χριστιανικαί Επιγραφαί της Ελλάδος*. Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Berard, F. et al., επιμ. 2000. *Guide de l'épigraphiste. Bibliographie choisie des épigraphies antiques et médiévales*. Παρίσι: Éditions Rue d'Ulm / Presses de l'École Normale Supérieure.
- Bernal, M. 1987. On the Transmission of the Alphabet to the Aegean before 1400 B.C. *BASOR* 267:1–19.
- Blagg, T. F. C. 1976. Tools and Techniques of the Roman Stonemason in Britain. *Britannia* 7:152–172.
- Βοκοτόπουλος, Λ. 2014. Οι σκοτεινοί αιώνες. Τα αρχαιολογικά δεδομένα. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α. Φ. Χριστίδης, 234–239. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

- Bonfante, G. & L. Bonfante. 2002. *The Etruscan Language. An Introduction*. Αναθ. έκδ. Manchester: Manchester University Press.
- Βουτυράς, Ε. 2014. Η εισαγωγή του αλφαβήτου. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α. Φ. Χριστίδης, 240–248. 2η αναθ. έκδ. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Brixhe, C. 2006. Zôné et Samothrace: leurs sur la langue et nouveau chapitre de la grammaire comparée? *CRAI* 150:121–146.
- Casson, S. 1935. Early Greek Inscriptions on Metal: Some Notes. *AJA* 39:510–517.
- Casson, S. 1937. Note on the Use of Claw-chisel. *AJA* 41:107–108.
- Cohen, B. 2006. *The Colors of Clay. Special Techniques in Athenian Vases*. Los Angeles, CA: The J. Paul Getty Museum.
- Cook, B. F. 1987. *Reading the Past. Greek Inscriptions*. Berkeley & Los Angeles, CA: University of California Press.
- Cooley, A. E. 2012. *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davies, G. 2011. Axones and kurbeis: A New Answer to an Old Problem. *Historia* 60:1–35.
- Dillon, M. P. J. 1997. A Homeric Pun from Abu Simbel (Meiggs and Lewis 7A). *ZPE* 118:128–130.
- Dow, S. 1969. *Conventions in Editing. A Suggested Reformulation of the Leiden System*. Durham, NC: Duke University Press.
- Duhoux, Y. 1982. *L'Étéocrétois. Les textes. La langue*. Amsterdam: Gieben.
- Duhoux, Y. 2007. Eteocretan. Στο *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, επιμ. Α.-F. Christidis, 247–252. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eck, W. 2001. Λατινική επιγραφική. Στο *Εισαγωγή στην αρχαιολογία*, 2ος τόμ., *Ρώμη*, επιμ. F. Graf, μτφρ.-επιμ. Δ. Ζ. Νικίτας, 104–125. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Faraone, C. A. & D. Obbink. 1991. Preface. Στο *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, επιμ. C. A. Faraone & D. Obbink, v–vii. Νέα Υόρκη & Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Guarducci, M. 2008. *Η ελληνική επιγραφική. Από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο*. Μτφρ. Κ. Κουρεμένος. Εποπεία/βιβλιογραφική ενημέρωση Σ. Ανεζίρη, Χ. Κριτζάς, Κ. Μπουραζέλης. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Haggis, D. C. et al. 2011. Excavations in the Archaic Civic Buildings at Azoria in 2005–2006. *Hesperia* 80:1–70.
- Helly, B. 1996. Οι γραπτές στήλες της Δημητριάδας. Στο *Η αρχαία Δημητριάδα* (Πρακτικά ημερίδας, 9 Νοεμβρίου 1994), επιμ. Ε. Ι. Κονταζή, 74–90. Βόλος:

- Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών, Τεκμηρίωσης, Αρχείων και Εκθεμάτων Βόλου.
- Higgins, C. G. & W. K. Pritchett. 1965. Engraving Techniques in Attic Epigraphy. *AJA* 69:367–371.
- Immerwahr, H. R. 2006. Nonsense Inscriptions and Literacy. *Kadmos* 45:136–172.
- Janko, R. 2015. From Gabii and Gordion to Eretria and Methone. The Rise of the Greek Alphabet. *BICS* 58:1–32.
- Jeffery, L. H. & A. Morpurgo-Davies. 1970. Ποινικαστάς and ποινικάζεν. BM 19694–21. A New Archaic Inscription from Crete. *Kadmos* 9:118–154.
- Jeffery, L. H. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B. C.* Αναθ. έκδ. με συμπλήρωμα του A. W. Johnston. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Clarendon Press.
- Keppie, L. 1991. *Understanding Roman Inscriptions*. Βαλτιμόρνη, MD: Johns Hopkins University Press.
- Kiourtzian, G. 2000. *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades. De la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C.* Παρίσι: de Boccard.
- Kirchhoff, A. 1877. *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets*. Βερολίνο.
- Klaffenbach, G. 1982, 1989, 2003. *Ελληνική επιγραφική*. Μτφρ. Α. Αντωνίου. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κοντολέων, Ν. Μ. 1974–1975. *Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Στοιχεία ελληνικής επιγραφικής*. Αθήνα.
- Κριτζάς, Χ. 1992. Δύο επιγράμματα από το Πετρί Νεμέας. Στο *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*. (Βόλος 1987), 398–413, πίν. 86–87. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Κριτζάς, Χ. 2010. Παράρτημα: Φοινικία γράμματα. Νέα αρχαϊκή επιγραφή από την Έλτινα. Στο *Το γεωμετρικό νεκροταφείο της Έλτινας*, επιμ. Μ. Εγγλέζου, 3–23 και εικ. 1–6. Ηράκλειο: Υπουργείο Πολιτισμού / Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών.
- Κριτζάς, Χ. 2013. Οι νέοι χαλκοί ενεπίγραφοι πίνακες από το Άργος. II. Πρόδρομη ανακοίνωση. Στο *Στα βήματα του Wilhelm Vollgraf. Εκατό χρόνια ανασκαφικής δραστηριότητας στο Άργος* (Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου από την Δ' ΕΚΠΑ και τη Γαλλική Σχολή Αθηνών, 25–28 Σεπτεμβρίου 2003), επιμ. D. Mulliez, 275–301. Ελληνογαλλικές Έρευνες IV. Αθήνα: Γαλλική Σχολή Αθηνών.
- Larfeld, W. 1914. *Griechische Epigraphik*. Μόναχο.
- Luraghi, N. 2010. The Local Scripts from Nature to Culture. *Class. Ant.* 29:68–91, fig. 1–9.

- Ματθαίου, Α. Π. 2001. Η επιγραφική και οι Έλληνες, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 30 Σεπτεμβρίου 2001. Αφιέρωμα: η Αρχαιολογία στην Ελλάδα*, 24–25. Αθήνα.
- Mayor, A. et al. 2014. Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Skythians on Athenian Vases. *Hesperia* 83:447–493.
- McLean, B. H. 2002. *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C. – A.D. 337)*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Μεθώνη Πιερίας I = Μ. Μπέσιος, Γ. Ζ. Τζιφόπουλος & Α. Κοτσώνας, 2012. *Μεθώνη Πιερίας I: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία*. Επιμ. Γ. Ζ. Τζιφόπουλος. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Montanari, F. 2013. *Σύγχρονο λεξικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*. Επιμ. Α. Ρεγκάκος. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Naveh, J. 1980. The Greek Alphabet: New Evidence. *The Biblical Archaeologist* 43:22–25.
- Naveh, J. 2005. *Early History of the Alphabet. An Introduction to West Semitic Epigraphy and Palaeography*. Skokie, IL: Varda Books.
- Ορλάνδος, Α. Κ. 1955–1958. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*. Ανατ., 1994. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, Α. Α. 1950. *Αρχαίαι ελληνικά επιγραφαί. Εισαγωγή εις την ελληνικήν επιγραφικήν*. Αθήνα.
- Papadopoulos, J. K. 1994. Early Iron Age Potters' Marks in the Aegean. *Hesperia* 63:437–507.
- Πέτρου-Μεσογειτίς, Χ. 1961. *Επιγραφική και επιγραφικές σπουδές στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη.
- Petzl, G. 2001. Επιγραφική. Στο *Εισαγωγή στην αρχαιολογία*, 1ος τόμ. *Αρχαία Ελλάδα*, επιμ. Η. G. Nesselrath, Ι. Δανιήλ, Α. Ρεγκάκος, μτφρ. Ι. Αναστασίου, Ι. Βάσσης, Σ. Κοτζάμπαση, Θ. Κουρεμένος, Π. Κυριάκου, 74–85. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Πίκουλας, Γ. Α. 2006. *Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική ιστορία και αρχαιολογία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Pinney, G. F. & R. Hamilton. 1982. Secret Ballot. *AJA* 86:581–584.
- Powell, B. B. 1987. The Origin of the Puzzling Supplementals Φ Χ Ψ. *TAPA* 117:1–20.
- Powell, B. B. 1989. Why Was the Greek Alphabet Invented? The Epigraphical Evidence. *Class. Ant.* 8:321–350.
- Raubitschek, A. E. 1951. The Mechanical Engraving of Circular Letters. *AJA* 55:343–344.

- Robert, L. 1981. Επιγραφική. Στο *Encyclopédie de la Pléiade. Ιστορία και μέθοδοί της*, επιμ. Ch. Samaran, 2ος τόμ., *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών*, 2ο τεύχ., μτφρ. Ε. Στεφανάκη, 17–66. Αθήνα.
- Ruijgh, C. J. 1998. Sur la date de la création de l'alphabet grec. *Mnemosyne* 51:658–687.
- Slings, S. R. 1998. *Tsadē* and *Hē*: Two Problems in the Early History of the Greek Alphabet. *Mnemosyne* 51:641–657.
- Steele, Ph. 2013–2014. Greek Writing Systems. Στο *Encyclopedia of Greek Language and Linguistics*, επιμ. G. K. Giannakis et al., 140–146. Leiden: Brill.
- Szzyrmer, M. 1979. L'inscription phénicienne de Tekke, près de Knossos. *Kadmos* 18: 89–93.
- Teodorsson, S. T. 2006. Eastern Literacy, Greek Alphabet, and Homer. *Mnemosyne* 59:161–187.
- Tracy, S. V. 1990. *Attic Letter-cutters of 229 to 86 B.C.* Berkeley & Los Angeles, CA: University of California Press.
- Tracy, S. V. 1995. *Athenian Democracy in Transition: Attic Letter-cutters of 340 to 290 B.C.* Berkeley & Los Angeles, CA: University of California Press.
- Tracy, S. V. 1996. Athenian Letter-cutters and Lettering on Stone in 5th to 1st Centuries B.C. Στο *Greek Letters from Tablet to Pixels*, επιμ. M. S. Macrakis, 43–53. New Castle, DE: Oak Knoll Press.
- Tracy, S. V. 2003. *Athens and Macedon. Attic Letter-cutters of 300 to 229 B.C.* Berkeley & Los Angeles, CA: University of California Press.
- Τζιφόπουλος, Γ. Ζ. 2010–2013. Χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια, παλαιά και νέα. *Horos* 22–25:351–356.
- Tzifopoulos, Y. Z. 2013. Inscriptions as Literature in Pausanias' Exegesis of Hellas. Στο *Inscriptions and Their Uses in Greek and Latin Literature*, επιμ. P. Liddel & P. Low, 149–165. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- van Effenterre, H. & M. van Effenterre. 1994. Ecrire sur les murs. Στο *Rechtskodifizierung und soziale Normen im interkulturellen Vergleich*, επιμ. H. J. Gehrke, 87–96. Tübingen: Gunter Narr.
- West III, W. C. 2015. Learning the Alphabet: Abecedaria and the Early Schools in Greece. *GRBS* 55:52–71.
- Wilhelm, A. 2005. *Εισαγωγικά περί ελληνικών επιγραφών*. Επιμ. Α. Π. Ματθαίου. Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.
- Wilson, J. P. 2009. Literacy. Στο *A Companion to Archaic Greece*, επιμ. K. A. Raaf-laub & H. van Wees, 549–563. Οξφόρδη & Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Woodard, R. D. 1997. *Greek Writing from Knossos to Homer. A Linguistic Interpretation of the Origin of the Greek Alphabet and the Continuity of Ancient Greek Literacy*. Νέα Υόρκη & Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Woodhead, A. G. 2009. *Η μελέτη των ελληνικών επιγραφών*. Μτφρ. Ε. Κουρίνου και Φ. Πίκουλα. Επιμ. Γ. Α. Πίκουλας. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Η επιστήμη της ελληνικής επιγραφικής μελετά τις αλφαβητικές επιγραφές σε ελληνική γλώσσα από την εμφάνιση του αλφαβήτου τον 8ο αιώνα π.Χ. έως την ύστερη αρχαιότητα. Μέσω των επιγραφικών κειμένων αναδύεται η εικόνα της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας σε ένα ευρύτατο χρονικό φάσμα δώδεκα περίπου αιώνων, κατά τους οποίους η αναγραφή σε πάσης φύσεως υλικά και αντικείμενα αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής ενός «επιγραφικού» πολιτισμού.

Η συνοπτική αυτή εισαγωγή παρουσιάζει το γνωστικό αντικείμενο της επιγραφικής με τα χρονικά και τοπικά του όρια και τους τρόπους με τους οποίους η επιγραφική συμβάλλει στην αρχαιογνωσία και την πρόσληψη της αρχαιότητας. Επιπλέον, περιγράφονται όλα τα στάδια της έρευνας και μελέτης ενός επιγραφικού κειμένου για τη δημοσιοποίησή του: από την αναζήτηση, την εύρεση, τη φωτογράφιση και την αποτύπωση μέχρι την έκδοση και δημοσίευση μιας επιγραφής.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
Πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ISBN-13: 978-960-87140-4-5

9 789608 714045